

NIEUWSBRIEF

Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nr. 40

Mei. '06

Inhoud

- 1. Van het Bestuur
- 3. In memoriam - Herman Janse
- 6. Historische prijs Noord-Brabant
- 14. Bouwhistorisch Platform
- 14. 19 oktober 2005
- 18. 14 december 2005
- 22. 22 februari 2006
- 27. In memoriam - Ton Schulte
- 28. Congress on Construction History
- 31. Meer dan de som der delen
- 40. Painted Illusionism
- 42. Korstmossen en muurbloempjes
- 44. Redactie, kopij en donateurs

Van het Bestuur

Samenstelling bestuur

Ir. J.C.M. van Niekerk,
voorzitter

Drs. K.J. Steehouwer,
vice-voorzitter,
Varenstraat 75,
3765 WK Soest,
tel. 035-6021295,

Ir. W.F. Weve,
secretaris,
A.van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581,
Werk: Gemeente Delft,
tel. 015-2602182.

Drs. P. Mesken,
penningmeester,

Op 9 maart ontving ons bestuurslid Ad van Drunen de *Historische prijs van Noord-Brabant* voor zijn bouwhistorische werk in 's-Hertogenbosch. Bij diezelfde gelegenheid werd het eerste exemplaar aangeboden van zijn boek getiteld: *'s-Hertogenbosch, van straat tot stroom'*, de fraai uitgegeven handelseditie van zijn proefschrift over de oudste kern van Den Bosch. Het bestuur feliciteert Ad van harte met zijn prijs en met zijn boek. Het boek geeft overduidelijk aan hoe achter ogenschijnlijk oninteressante gevels nog veel oude tot zeer oude huizen schuil kunnen gaan en hoe systematisch onderzoek dat aan het licht kan brengen. Het boek is een stimulans voor meer onderzoek, zeker ook in andere steden. Bij afbraak en verbouwingen gaat maar al te vaak bouwhistorische informatie verloren omdat die niet onderkend wordt en onderzoek en documentatie uitblijven. Voor dergelijk onderzoek en documentatie is bouwhistorische kennis vereist. De SBN wil dat bouwhistorie een plek in de dagelijkse monumentenzorg krijgt en daarvoor zullen er meer

(Vervolg van pagina 1)
Tarantellastraat 61,
1326 LX Almere,
tel. 036-5331236,
SBN giro 273441

Dr. A.H. van Drunen,
Verwersstraat 67,
5211 HV
'sHertogenbosch,
tel. 073-6136753,
tel. 073-6155489

Drs. K. Emmens

Drs. F.A.C. Haans,
Monumenten Advies
Bureau,
Graafseweg 274,
6532 ZV Nijmegen,
tel./fax 024-3786742

Drs. J.M.H. Penders,
Springweg 4,
3511 VP Utrecht,
tel. 030-2318405

Prof. dr. ing. D.J. de Vries,
Haverstraat 30,
3511 ND Utrecht,
tel. 030-2314503,
Werk: RDMZ,
tel. 030-6983211,
fax 030-6916189.

bouwhistorici moeten worden opgeleid.

Dit jaar zal de SBN het bouwhistorisch onderwijs een impuls geven door de publicatie van het '*leerboek bouwhistorie*', een boek waar lang naar is uitgezien. De voorbereidingen zijn inmiddels zo ver gevorderd dat het er naar uitzielt dat de Stichting Matrijs het boek dit najaar kan laten verschijnen. Als alles meezit zal het eerste exemplaar uitgereikt kunnen worden op de SBN-donateursdag. De *donateursdag 2006* zal op zaterdag 7 oktober in *Venlo* worden gehouden. Reserveer die dag alvast in uw agenda.

Op 21 maart overleed Herman Janse, de medeoprichter en eerste voorzitter van de SBN. Herman heeft zeer veel betekend voor de bouwhistorie in ons land. Zijn boek *Houten kappen in Nederland* is bijvoorbeeld een standaardwerk voor iedere bouwhistoricus en nog vele komende generaties bouwhistorici. Ad van Drunen herdenkt Herman elders in deze nieuwsbrief.

Tot slot twee oproepen.

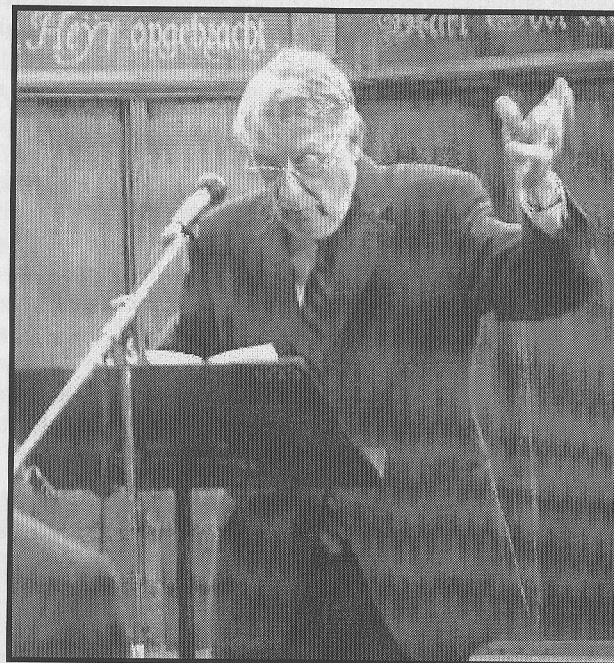
Onze penningmeester Petra Mesken heeft te kennen gegeven dat door haar werk en de zorg voor haar twee jonge kinderen haar werkzaamheden als penningmeester in het gedrang komen. Ze wil die dan ook graag overdragen aan een opvolger/-ster. Het bestuur doet daarom een oproep aan donateurs die als penningmeester tot het bestuur willen toetreden om zich te melden. Petra is bereid om serieuze kandidaten nadere informatie over de inhoud van de taken te geven.

Een tweede oproep betreft onze website www.bouwhistorie.nl. Het bestuur, en bezoekers van die website, zouden daarop graag meer actuele informatie over bouwhistorische onderzoeken willen zien. Heb je iets leuks of interessants te melden neem dan contact op met de webredactie. Uiteraard blijft ook de nieuwsbrief een medium waarin artikelen over een onderzoek geplaatst kunnen worden. Heb je een artikel daarvoor schroom dan niet met eindredacteur Albert Reinstra in contact te treden.

Wim Weve

In memoriam - Herman Janse

Net vier maanden geleden waren we samen met Herman Janse in het crematorium van Lelystad voor het afscheid van zijn vrouw Hilda. Herman hield toen nog een toespraak. Hij was aangeslagen, maar nog steeds krachtig, hoewel hijzelf ook een ernstige ziekte onder de leden had. Hij hoefde maar kort zonder zijn levensgezellin verder. Op 21 maart 2006 overleed Herman op 79 jarige leeftijd.

† Herman Janse 1926-2006

Hij was een ras Amsterdammer, groeide er op en ging er naar de HBS in de moeilijke oorlogsjaren. Na enkele jaren studie aan de TH Delft keerde hij naar de hoofdstad terug om in 1950 het MTS diploma Bouwkunde te behalen en zijn studie aan de Academie van Bouwkunst af te ronden.

Gedurende zijn praktijkjaar aan de MTS raakte Herman betrokken bij de restauratie van de Oude Kerk. Dit gebouw zou een grote rol in zijn leven gaan spelen. Hij werkte er onder leiding van architecten met een grote naam in de monumentenzorg: J. Petri, A.A. Kok, A.J. van der Steur en C. Wegener Sleeswijk. Van 1955 tot 1958 was hij er hoofdopzichter. Ondanks deze drukke baan klom hij regelmatig in de

kappen van de kerk. Daar ontrafelde hij het systeem van telmerken en publiceerde er als eerste uitvoerig over. Hij werd daarin gestimuleerd door R. Meischke, het hoofd van het gemeentelijk bureau Monumentenzorg. Toen Meischke werd benoemd tot directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg was Hermans Amsterdamse tijd ook snel voorbij, hoewel hij er tot na zijn pensionering, is blijven wonen. Bij de rijksdienst wijdde Herman zich geheel aan het bouwhistorisch onderzoek, dat toen nog niet zo heette. In 1973 werd de stafafdeling Onderzoek en Documentatie opgericht en Herman kwam aan het hoofd te staan. Zijn afdeling groeide gestaag, de reeks van publicaties eveneens. Dat kwam zeker ook door de zeer gemotiveerde mensen, met Herman en zijn collega Dik Berends als kopstukken. Dat waren de gouden jaren voor de bouwhistorie bij de rijksdienst, in die tijd een kennisinstituut waar veel nieuw onderzoek werd opgezet. Nu is daar helaas maar weinig van over.

Wat blijft zijn de grote naslagwerken zoals het *Restauratie Vademecum*, de vele monografieën, boeken, artikelen in het *Bulletin KNOB* en andere vaktijdschriften. En niet te vergeten, *Bouwkundige termen* het woordenboek van Haslinghuis dat hij in meerdere stappen ombouwde tot het bouwhistorisch naslagwerk dat de terecht de werknaam Haslinghuis-Janse kreeg en dat in de toekomst hopelijk nog verder zal worden uitgebouwd. In 1989 promoveerde Herman als een van de eerste niet academisch gediplomeerden aan de Universiteit van Leiden bij R. Meischke. Zijn proefschrift *Houten kappen in Nederland* is het indrukwekkende resultaat van een studie die begon met de kappen van de Oude Kerk van Amsterdam. Herman had de moed om te publiceren op het moment dat de dendrochronologie in het Nederlandse bouwhistorisch onderzoek met de eerste dateringen kwam. Nog maar weinig van

zijn op stylische gronden gemaakte dateringen zijn door de dendropraktijk achterhaald. De plaats van bouwhistorie als wetenschappelijke discipline dwong hij er mee af. Terecht liet zijn familie de ironische titel "Dr. kappeloog" op zijn visitekaartje drukken.

Herman hield het daarmee niet voor gezien. Een tweede levenswerk, in letterlijke zin, zag het licht in 2004: het boek over de Oude Kerk, waar hij in 1948 begon. De cirkel was nu rond, dachten wij, maar Herman niet: hij moest nog nodig over smeedijzeren nagels schrijven.

Dat zijn cirkel veel omvatte, heeft de monumentenwereld ook op andere wijzen ervaren. Wie van ons is niet door zijn vurige betogen geraakt? Hij verzorgde ontelbaar veel cursussen, lessen, rondleidingen en spreekbeurten voor zeer uiteenlopende gezelschappen.

De Stichting Bouwhistorie Nederland heeft Herman meegemaakt als haar eerste voorzitter. Direct na zijn pensionering nam hij deze taak op zich, ook al voelde hij zich meer uitvoerder dan bestuurder. Hij streefde met de SBN naar een stevige plaats voor bouwhistorie in de monumentenzorg en de academische wereld. Hier zijn we nog volop mee bezig. We zullen de steun en wijsheid van Herman er node bij missen, maar zijn gedachtegoed en de dierbare herinneringen aan een gedreven mens blijven.

Herman, bedankt voor alles.

's-Hertogenbosch, 5 april 2006.

Ad van Drunen

Historische Prijs Noord-Brabant

Op 9 maart 2006 ontving Ad van Drunen de Historische prijs van Noord-Brabant. Omdat Ad in zijn toespraak veel belangrijke punten aanstipte op het vlak van de monumentenzorg en bouwhistorie hebben we als redactie gemeend om hieronder zijn toespraak in het geheel op te nemen.

Ad van Drunen:

Geachte aanwezigen,

Toen ik vernam dat mij de Historische Prijs van Noord-Brabant was toegekend, was mijn eerste reactie, tjee..., ben ik al zo oud? En dan te bedenken dat het bepalen van de ouderdom één van de belangrijkste vaardigheden van een bouwhistoricus moet zijn. Nu moet ik toegeven dat ik sinds mijn aantreden in Den Bosch, zo'n 30 jaar geleden, voor mijn gevoel wel drie levens geleefd heb. Of, anders gezegd drie dagdelen per dag bezig ben geweest: s' morgens besprekingen, s' middags onderzoeken en 's avonds uitwerken. Het boek *'s-Hertogenbosch van straet tot stroom*, waarvan aanstonds het eerste exemplaar aangeboden wordt, zou anders niet geschreven zijn. Het is vandaag voor mij dus eigenlijk een dubbele feestdag, of nog beter: een driedubbele want: ik kan nu eindelijk ook een punt zetten achter mijn promotieonderzoek...

De belangrijkste reden waarvoor we hier vandaag bijeen zijn is toch de prijsuitreiking. De historische prijs van Noord-Brabant, ik ben er zeer verguld mee. Met genoegen heb ik geluisterd naar de voorzitter van de jury en de gedeputeerde voor Cultuur. Ik dank de heren Hoppenbrouwers en Luijendijk voor hun sympathieke woorden.

In tegenstelling tot mijn gewaardeerde voorganger laureaten Ton Kappelhof en Karel Leenders, ben ik geen historicus. Het is opmerkelijk om een technicus, zeg maar 'n bouwvakker, of iets genuanceerder, 'n monumentenzorger, een historische prijs te schenken. Het getuigt van de ruime visie van de Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening.

Ook ben ik ingenomen met het laudatio, omdat daarin sprake is van interdisciplinaire samenwerking. Een samenwerking die ik steeds gezocht heb, zeker met historici. Dit zoeken was wederzijds zo heb ik ervaren met prof. Harrie van den Eerenbeemt, de naamgever van het fonds waaruit de historische prijs wordt betaald. Met hem heb ik een aantal jaren in de provinciale monumentencommissie mogen zitten.

Met de prijs worden de lijnen tussen onze disciplines versterkt. Het is goed dat historici zich ook bezig houden met het gebouwde erfgoed, de bodem, nederzettingen en landschappelijke structuren. Deze zaken worden nog dagelijks in ernsti-

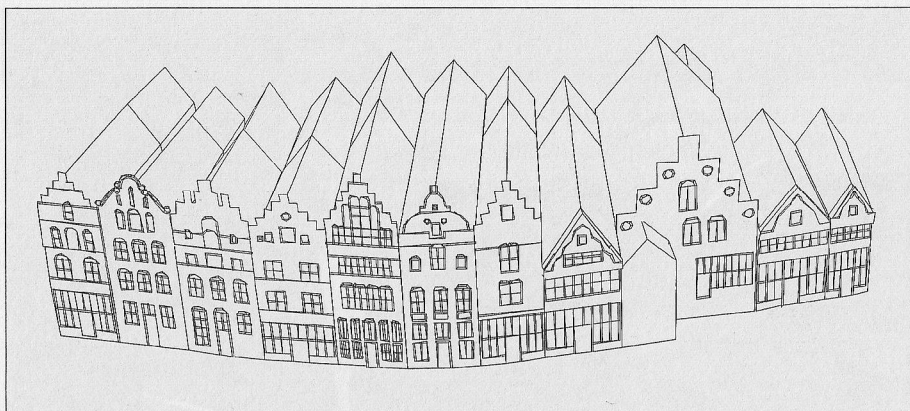
Ad van Drunen die van Luijendijk de felicitaties in ontvangst neemt. Foto Olaf Smit

ge mate aangetast, waarbij veel historische bronnen vernietigd worden. Historici zijn zich in toenemende mate bewust van dit verlies.

Het fysieke behoud van monumenten en landschap is ons aller verantwoording. Het onderzoeken en vastleggen van de historische informatie die erin verborgen ligt is vooral de taak van bouwhistorici en archeologen. Historici moeten de resultaten van dit rescue onderzoek in bredere kaders plaatsen en de bewoningsgeschiedenis er aan toevoegen. Zij moeten hiervoor wél kunnen beschikken over de resultaten van het veldonderzoek, en daar schort het nogal eens aan.... Archeologen en bouwhistorici zijn door de dagelijkse hausse aan bouw- en sloopactiviteiten zo zwaar belast met het redden van de onderzoeksgegevens dat ze aan schrijven niet toekomen, anders dan in de nachtelijke uren. Zo vergaat het mij, maar ook mijn collega's in andere steden. Het vandaag gepresenteerde boek bevat maar een klein deel van het gehele Bossche onderzoek. De meeste gegevens uit de afgelopen 30 jaar veldonderzoek liggen nog op uitwerking te wachten.

Om de resultaten van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek ook in wetenschappelijke zin optimaal te benutten moet er meer ruimte komen voor uitwerking. Een mooie kans voor het nieuwe stadsbestuur...

Over 3 weken is het zelfs 31 jaar geleden dat ik, nota bene op 1 april, mijn werkzaamheden in Den Bosch begon. Het was Leo van Nispen tot Sevenaer, het hoofd van de toen nieuw gevormde afdeling Binnenstad en later directeur van de Rijks-

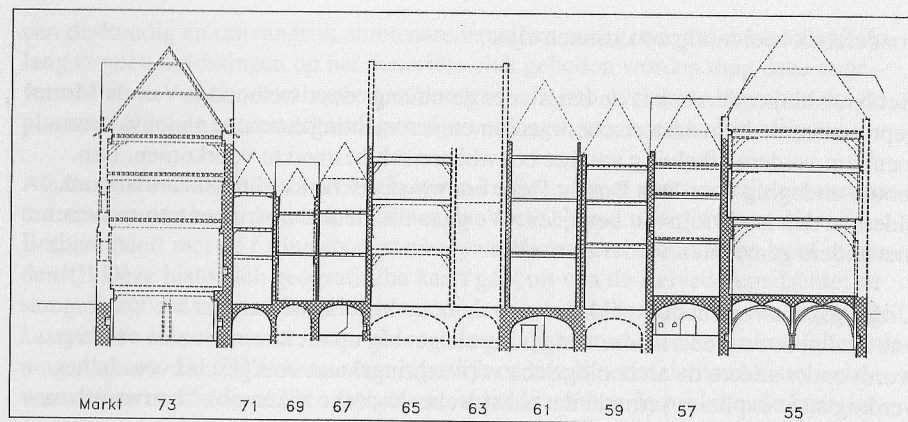

Vogelvluchttekening bouwblok 1.3 in de 16de eeuw. Tekening BAM Den Bosch

dienst Monumentenzorg, die dit mogelijk heeft gemaakt. Het was 1975 het internationale monumentenjaar, waarin ruime financiële mogelijkheden voor woonhuisrestauraties ontstonden. Den Bosch was zich net aan het herpakken van de turbulente jaren '60 waarin strijd werd geleverd over de omvang van de rijksmonumentenlijst, gevolgd door discussies en besluiten over het dempen van de Binnendieze en Haven, verkeersdoorbraken en hoogbouw. Wist u dat het gebouw waarin wij nu bij elkaar zijn oorspronkelijk in de binnenstad gepland was? Jan van der Eerden en Hein Bergé, later uitgeroepen tot ereburgers van de stad, zetten tot deze discussies aan. Het was Hein Bergé die mij indertijd inspireerde om na mijn studie civiele techniek aan de HTS 's-Hertogenbosch in Delft de studie architectuur en restauratie te gaan volgen.

In Den Bosch ging begin jaren '70 het roer gelukkig om. Eerder dan bijvoorbeeld in Breda, waar men nu pas bezig is met het weer uitgraven van de Haven. In de positieve maalstroom van die tijd kreeg ik de ruimte om het bouwhistorisch onderzoek op te bouwen. Ervan overtuigd dat onderzoek van oude gebouwen niet compleet is zonder onderzoek van de bodem, heb ik van meet af aan archeologisch onderzoek nagestreefd. Al snel vond het eerste structurele archeologisch onderzoek in de stad plaats, gevolgd door vele opgravingen onder leiding van Hans Janssen en zijn collega's. Bij aanvang was er al steun van stadsarchivaris Kuyer. Een stedelijk samenwerkingsverband van de disciplines archeologie, historie en bouwhistorie lag in het verschiet. De praktijk is echter weerbarstiger: beperkte middelen maakten gezamenlijke onderzoek praktisch niet goed mogelijk. Voor het interdisciplinaire onderzoek liggen in Den Bosch echter nog grote kansen.

Binnen de sectie bouwhistorie is van de financiële nood een deugd gemaakt door vrijwilligers en stagiaires in te zetten als 'gratis' werkrachten. Als tegenprestatie

Doorsneden Markt 73-55. Tekening BAM Den Bosch

kregen zij, studenten maar ook gepensioneerden, een praktisch gerichte opleiding in de bouwhistorie, waarin toen in Nederland nog geen reguliere scholing mogelijk was. Op deze wijze is een soort opleidingsinstituut gecreëerd dat tot op de dag van vandaag functioneert. Er wordt multidisciplinair gewerkt door bouwkundigen, waterbouwers, historici en kunsthistorici. De gemeente heeft onlangs nog een vaste medewerker voor interieuronderzoek aangesteld. Dit kan in de toekomst nog interessante vruchten afwerpen.

Het bouwhistorisch onderzoek is echter niet primair wetenschappelijk gericht. Veeleer dient het de monumentenzorg en het beheer van de historische binnenstad. Al het veldwerkonderzoek wordt uitgevoerd in het kader van bouwactiviteiten. Eigenaren en architecten worden gewezen op het unieke van de panden en zij worden gestimuleerd om dit te behouden en te benutten. Veel bouwplannen werden hierdoor aangepast zodat originele zaken gehandhaafd konden blijven. Oude bouwconstructies en interieurs die niet behouden konden worden zijn door bouwhistorici onderzocht en gedocumenteerd.

De vele duizenden documentaties die hun praktische doel hebben gehad, liggen nu te wachten op een tweede leven als historische bron, voor wetenschappelijk onderzoek. Het zijn gegevens van zeer verschillende aard en detaillering, afkomstig uit kelders of zolders van panden verspreid over de hele stad. Om deze enorme, zeer diverse bulk aan gegevens samenhangend te kunnen bestuderen is een methode ontwikkeld; de bouwblokmethode. In 2001 heb ik aan de TU Delft over deze materie een proefschrift verdedigd, dat vandaag als publieksuitgave het licht ziet. Het bouwblokonderzoek kan een voorbeeld zijn voor andere steden. In o.a. Breda vindt het weerklank, maar voor de continuïteit daar moeten we vrezen. Uit mijn jaren in de monumentencommissie van Bergen op Zoom weet ik dat ook daar het bouwblo-

konderzoek heel nuttig zou kunnen zijn.

Het bouwblokkonderzoek is de basis voor de onlangs door wethouder Van de Mortel gepresenteerde bouwhistorische waarden en verwachtingskaart; een nieuw instrument om verdere afkalving van het bouwhistorisch bestand te voorkomen. Een mooie uitdaging voor Den Bosch. Deze bouwhistorische kwaliteitskaart kan ook elders in den lande zijn nut bewijzen. We gaan dit nieuwe instrumentarium samen met andere gemeenten verder uitwerken.

Uitgangspunt voor het ontwikkelen van de bouwhistorische kaart is het Verdrag van Malta. In de Nederlandse wetgeving als gevolg op dit internationale verdrag wordt onder andere de archeologische verwachtingskaart voorgeschreven. In het verdrag staat expliciet vermeld dat naast archeologische zaken ook "bouwwerken, gebouwen en complexen" daartoe behoren. De Nederlandse wetgeving beperkt zich tot echter tot archeologie. Nu de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek fuseren tot één nieuwe dienst, is het een mooie opgave om het bouwhistorisch onderzoek tot structureel onderdeel van het rijksbeleid te maken.

Dit brengt mij op een ander punt van het rijksbeleid. Onlangs heeft de staatssecretaris van OCW, op advies van de Raad voor Cultuur, een beleidsvoornemen gepubliceerd. Haar standpunt is dat de rijksmonumentenlijst onevenwichtig is samengesteld, onder andere doordat veel monumenten in het verleden te ingrijpend gerestaureerd zijn. Deze 'onherstelbaar gerestaureerde' monumenten zouden van de rijkslijst moeten worden afgevoerd. Naar mijn mening is dit niet alleen kapitaalsvernietiging van eerder geïnvesteerd subsidiegeld, maar vooral ook onverantwoord omgaan met cultureel erfgoed. Alle historische bronnen die zich nog wél in deze monumenten bevinden worden vogelvrij verklaard. Of rekent de staatssecretaris er stiekem op dat de lagere overheden, de provincies of de gemeenten zich over de ex-rijksmonumenten zullen ontfermen?

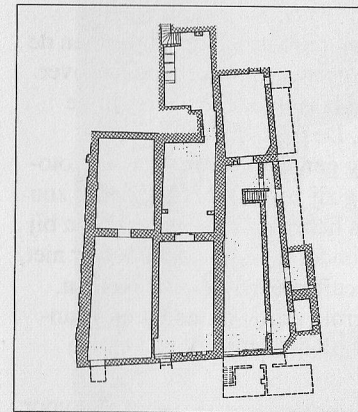
De vorige decentralisatie van de monumentenzorg, die zijn beslag kreeg in de herziening van de Monumentenwet 1988, heeft aangetoond dat veel gemeenten, zeker de kleinere, niet berekend zijn op deze zware taak. Grotere gemeenten hebben hun handen nu al vol aan het instandhouden van de monumenten van plaatselijk en regionaal belang. Zij zouden zich danig overbelasten als ze ook nog de af te stoten rijksmonumenten op hun bord zouden nemen. Het pleidooi dat Arnould-Jan Bijsterveld onlangs in Breda hield om de zorg van monumenten vooral bij de gemeenten te leggen, mag niet losstaan van een goede financiële regeling met doeluitkeringen.

Ik zal ook de provincie niet aanraden de zorg voor deze af te stoten rijksmonumenten op zich te nemen; voor het in de praktijk uitvoeren van de monumentenzorg is

een deskundig en omvangrijk ambtenarenapparaat nodig, wie zal dat betalen? Zolang er geen oplossingen op het materiële vlak geboden worden mag deze ongewenste vorm van decentralisatie niet doorgaan. Ik heb overigens begrepen dat de plannen tot ná de kamerverkiezingen zijn verdaagd, we moeten alert blijven.

Als de provincie zich niet met het beheren en financieren van (ex) rijksmonumenten zou hoeven bezig houden, waarmee dan wel? Nou: ... de provincie Noord-Brabant heeft met de Cultuurhistorische waardekaart een fantastische troef in handen!!!! Deze historisch geografische kaart gaat uit van de Belvederegedachte: de samenhang van historische gebouwen, stedenbouw, landschap en archeologie. De kaart is een inspiratiebron, maar ook een toetsingsinstrument voor ruimtelijke ordeningsplannen. De CHW kaart staat eigenlijk op één lijn met de bouwhistorische waardekaart zoals die in Den Bosch ontwikkeld is. Waar de provinciale kaart in grote lijnen de historisch stedenbouwkundige en geografische waarden aangeeft, gaat de gemeentelijke kaart meer in detail in op de historische stedelijke structuur. Beide kaarten vullen elkaar goed aan.

De CHW kaart geeft de historische waarden van de gebouwen aan voor zover deze bepaald zijn door het exterieur. De waarden van het inwendige van de gebouwen, vergelijkbaar met de onzichtbare archeologische waarden in de bodem, worden niet weergegeven. Op de gemeentelijke bouwhistorische kaart staan deze intrinsieke waarden wel aangegeven. Door bij de Brabantse gemeenten te bevorderen dat er bouwhistorische kwaliteitskaarten worden opgesteld kan een optimale, integrale CHW kaart van de provincie ontstaan.

Reconstructie 16de-eeuwse plattegrond Hooge Steenweg 1,1a,3 en 5-7 Tekening BAM

Bij het opstellen van de provinciale waardekaart komt het criterium 'gaafheid' terecht minder aan bod. Want juist veranderingen en groei van landschappen, nederzettingen en gebouwen zijn bepalend voor de historische waarde die er uit af te lezen valt. Het is niet wenselijk de in de loop der eeuwen veranderde gebouwen 'terug te restaureren', net zo min als buiten gebruik geraakte landbouwgebieden weer in een staat van vóór de 20ste-eeuwse ruilverkavelingen terug te brengen, hoe rigoureuze deze herverkavelingen het oude landschap ook hebben aangetast. Het benutten van de veranderingen en bouwsporen dát is de uitdaging. Zandwegen en bospaden die nu nog doodlopen op akkerbouw en weidegronden kunnen weer op elkaar aangesloten worden en voor wandelaars en fietsers worden openge-

steld. Wat zou het mooi zijn om de grote lijnen in het Brabantse land, zoals de oude verbindingbanen, weer met elkaar te verbinden. We kennen ze allemaal; de Antwerpsebaan, Fransebaan, Loonsebaan enz. waarlangs in het verleden de koetsen, paarden en het mestvee voort ploeterden.

Meer recente lijnen in het landschap, de spoorlijnen en autowegen zullen voor de recreanten te voet en op de fiets passeerbaar moeten blijven. Wist u dat alleen al in de driehoek van spoorwegen die de Meierij omsluiten 22 spoorwegovergangen op de nominatie staan opgeheven te worden? Hieronder is de spoorovergang van de Isabellalaan tussen Den Bosch en Vught, door de eeuwen heen de belangrijkste verbindingsweg tussen noord en zuid Nederland. De vesting 's-Hertogenbosch dankt er haar bestaan aan. De verhoogde weg vormt samen met de forten Isabella en Anthoni een historisch militair monument van de eerste orde. Voetgangers en fietsers moeten hier de historische landschappelijke samenhang kunnen blijven waarnemen. In Rome wordt de Via Apia toch ook niet voor toeristen gesloten?

Na deze cri de coeur kom ik tot een afsluiting. Aan de Historische Prijs van Noord-Brabant is een geldbedrag verbonden. Graag schenk ik dit bedrag aan de Stichting Archeologie, Bouwhistorie en Cultuur; het ABC van 's-Hertogenbosch. De stichting heeft tot doel de resultaten van het Archeologisch, Bouwhistorisch en Cultuurhistorisch onderzoek onder een breed publiek te brengen. Ook voor het historisch onderzoek in de provincie Noord-Brabant zijn deze publicaties van groot belang. Het bestuur van de stichting verricht buitengewoon veel en goed werk. De eerste voorzitter en oprichter Jan van Heijningen en de huidige voorzitter Jos van der Ven wil ik hier even afzonderlijk bedanken.

Hierna volgt de presentatie van de publiksuitgave van mijn proefschrift. Gezien de tijd kan ik nu niet op het boek ingaan. Ik laat dat graag aan de sprekers na mij over. Een woord van dank richt ik aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, in de persoon van de waarnemend directeur Aart De Vries. De Rijksdienst heeft een groot deel van de publicatiekosten voor haar rekening genomen. Ook voor het fotograferwerk en het mede-uitgeven van het boek droeg zij zorg. In het bijzonder zou ik hier Ton Schulte hebben willen bedanken. Het was hem niet meer gegund om bij deze presentatie te zijn. Hij was de initiatiefnemer, zonder hem was het boek er niet gekomen. De Nederlandse bouwhistorische wereld heeft veel aan Ton te danken. Voor uitgeverij Waanders was het boek, gezien het grote aantal digitale bouwkundige tekeningen, geen dagelijks werk. We zullen aanstonds het resultaat kunnen bewonderen.

De gemeente 's-Hertogenbosch en vooral ook mijn collega's bedank ik tot slot voor het in mij gestelde vertrouwen.

Ik dank u voor uw aandacht.

Ad heft het glas en de cheque van 5000 euro die hij schonk aan de Stichting Archeologie, Bouwhistorie en Cultuur; het ABC van 's-Hertogenbosch. Foto Olaf Smit.

Bouwhistorisch Platform

Data Platforms 2006

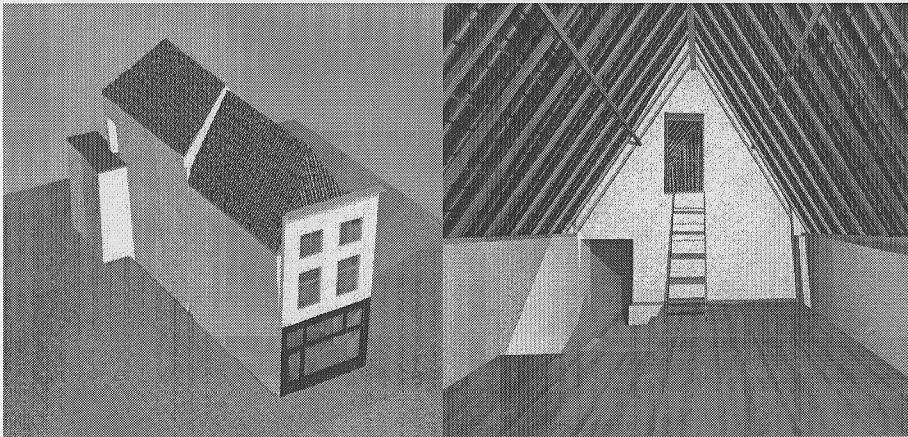
7 juni
23 augustus
18 oktober
13 december

Voor de voorlopige programma's, verslagen van vorige platforms of andere informatie kunt u onze website: www.bouwhistorie.nl raadplegen.

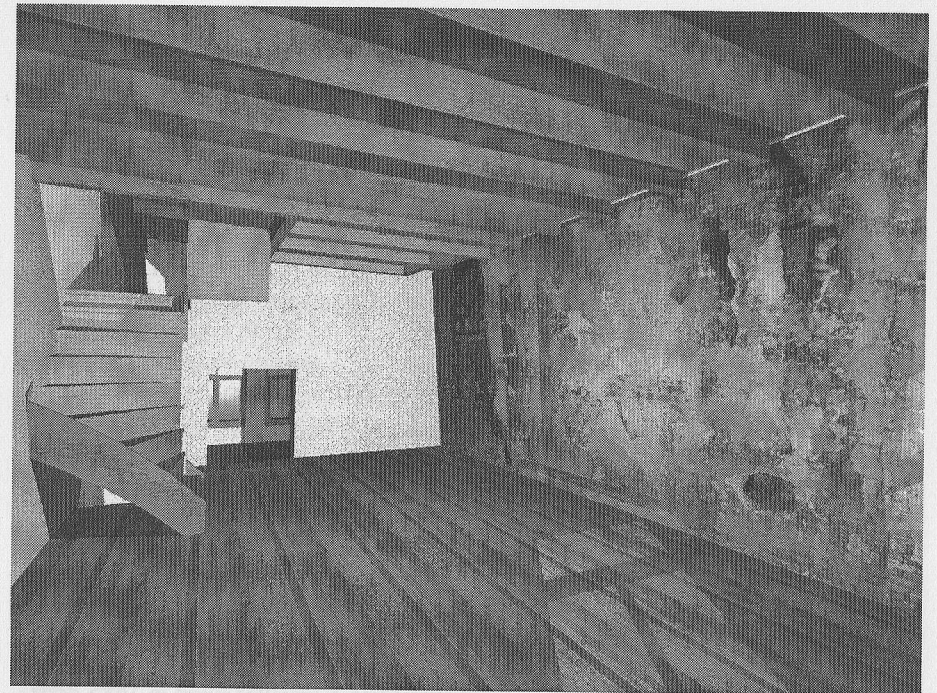
Bouwhistorisch Platform 19 oktober 2005

Kolperstraat 5 's-Hertogenbosch - Judith Toebast

Al enige tijd geleden heeft Judith Toebast onderzoek gedaan naar het woonhuis Kolperstraat 5, gelegen nabij de Markt en binnen de eerste stadsmuur van Den Bosch. Voor deze presentatie had zij haar gegevens herbewerkt en de ontwikkelingsgeschiedenis in de computer ingevoerd. Zij gebruikte daarbij het tekenprogramma ARC+ dat een koppeling mogelijk maakt van 2D gegevens met een 3D model waardoor we een aantal fraaie resultaten te zien kregen, zowel fase voor fase, als in de vorm van een 'filmpje'. Aan het interessante resultaat droeg bij dat de tijdens het onderzoek gemaakte foto's digitaal op de gevels van het computermodel 'geplakt' konden worden; een methode die tot voor kort aanzienlijk bewerklijker was.

Twee computerimpressies van het pand Kolperstraat 5. Links de omvang van het pand. Rechts zicht vanuit de kap op de gevel tussen het voor- en achterhuis. Tekeningen Judith Toebast.

Computerekening met hierin verwerkt de foto's van het muurwerk. Tekening Judith Toebast

Het pand zelf bestaat uit een voorhuis, brandmuur en achterhuis met kelder, begane grond en een verdieping. De zijmuren dateren uit de 14de eeuw. Later zijn daar enkelvoudige balklagen ingebracht en heeft men spaarvelden in de zijgevels ingehakt, waardoor de tussenmuren inmiddels op sommige plekken gevaarlijk dun waren geworden. Ook was de rechter zijmuur dermate uit het lood geraakt dat er op zolder geen symmetrische opbouw van de voorgevel meer mogelijk was. Opmerkelijk was dat de brandmuur op de verdieping dikker was dan daaronder. Gedacht werd dat dit was gekomen ten gevolge van de ophoging van het achterhuis. In het achterhuis werd een 15de-eeuwse balklaag met sleutelstukken aangetroffen, terwijl op de verdieping daarboven een 14de-eeuws sleutelstuk met korbeelgat voor een muurstijl werd aangetroffen; vermoedelijk zijn deze onderdelen later hoger in het gebouw hergebruikt. Daarnaast werden op de tweede verdieping muurstijlsleuven aangetroffen en later ingehakte kaarsnissen ter weerszijden van een schouw. Het pand gaf tijdens het onderzoek een aantal opmerkelijke bouwsporen bloot, maar de interpretatie daarvan bleek nog niet altijd even eenduidig mogelijk.

Glas en monumenten - Taco Hermans

Binnen het bouwhistorisch onderzoek is tot nog toe de aandacht voor bouwglas vrijwel nihil geweest. Bij restauraties zijn de ruiten vaak de eerste zaken die sneuvelen. Taco hield een vurig pleidooi voor meer aandacht voor het behoud van oud vensterglas.

Glas bestaat uit een mengsel van zand, soda en kalk waarbij de soda vooral dient om het smeltpunt te verlagen. Het resultaat is in feite gesmolten zand, dat zonder te kristalliseren afkoelt tot een amorfe vaste stof. Al de Romeinen gebruikten in Pompei kwartsglas, maar vermoedelijk pas weer in de 7de eeuw is er in onze streken weer sprake van productie van vensterglas. Dit zogeheten kroon- of schijven-glas bestaat uit een grote ronde glasschijf waaruit om reden van economisch gebruik geen vierkanten maar ruitjes gesneden worden. Vanwege de interne spanningen in het glas kunnen deze ruiten niet te groot gesneden worden. Kenmerkend voor dit glas zijn de rondlopende strepen erin, terwijl het middelste ruitje de iets dikkere aanhechting bevat. Tot het begin van de 20ste eeuw zijn deze glazen gemaakt.

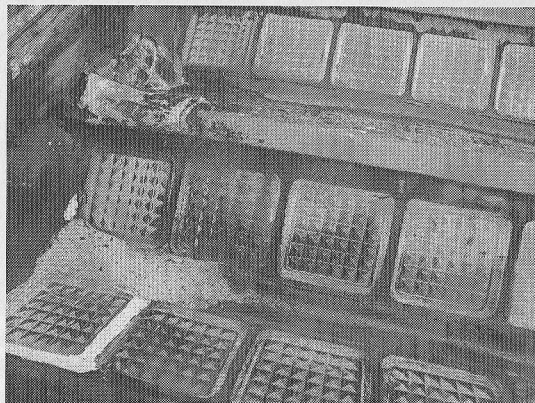
Vanaf de 11de eeuw ontstond er de techniek om een druppel glas via een blaaspijp tot een ballon te vormen en deze vervolgens heen en weer te slingeren tot een langwerpige holle cilinder, waarvan boven- en onderzijde werden verwijderd. De glazen buis sneed men overlans door en de buis werd vervolgens in een strekoven uitgerold tot een vlakke plaat. Kenmerkend voor dit glas is het bobbelige karakter ervan.

Ten behoeve van de spiegels voor de spiegelzaal van Versailles werd in 1685 door de Fransman Bernard Perrot het gegoten glas uitgevonden. De dikvloeibare glas-massa werd uitgegoten op een ijzeren plaat bestrooid met zand en door een wals geplet, waarna de platen aan beide zijden werden geslepen. Naast voor spiegels, werden deze duurdere glasplaten ook gebruikt voor etalageruiten.

Na experimenten in de 19de eeuw lukte het in 1905 de Belg Emile Gobbe om een brede band glas tussen twee bal-

ken van vuurvaste steen (debiteuses) omhoog te trekken uit een bad met deze stroperige glas-massa. Geleiderollen ondersteunden de langzaam afkoelende continue glasplaat. Kenmerkend voor dit glas zijn de verticale trekstrepen erin.

Glazen blokken met kleine prisma's in het jachtslot St. Hubertus. Foto Michiel van Hunen.

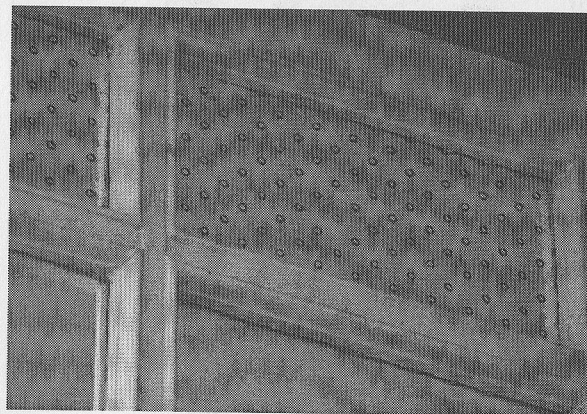

Zowel het geblazen, gegoten als getrokken glas wordt nog gemaakt, maar de productie daarvan is inmiddels geheel overvleugeld door de komst van het floatglas. Alastair Pilkinton ontwikkelde in Engeland in 1959 een procédé waarbij vloeibaar glas wordt uitgegoten oever een bad met vloeibaar tin, waar het op blijft drijven en een perfect gladde onderzijde krijgt en glasplaten met maximale afmetingen van ruim 3 bij 6 meter.

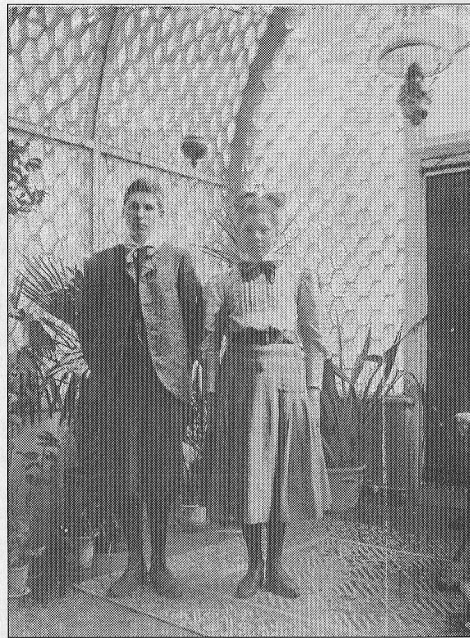
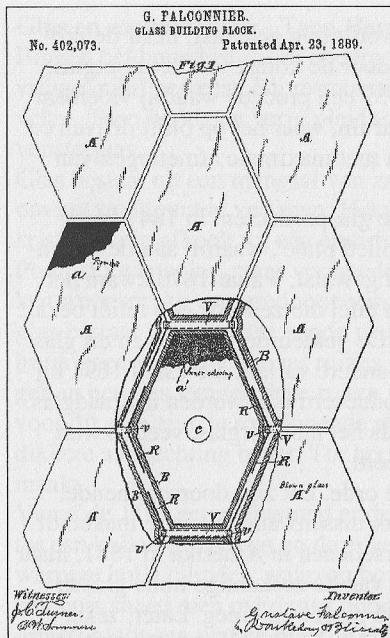
Vervolgens besprak Taco een aantal opmerkelijke glasproducten. In 1847 kreeg James Heartley een patent op het zogenaamde 'rolled plate', waarbij aan de bovenzijde van de gegoten glas-massa een patroon werd gewalst. Vanaf 1870 kwam het voor dat dit glas ook werd gegoten op een ijzeren tafel die zelf ook een reliëf bezat, waardoor aan beide zijden een patroon ontstond. De gekleurde variant van dit glas met patroon wordt kathedraalglas genoemd. Een andere variant die vanaf 1891 bij Friedrich Siemens te Dresden commercieel geproduceerd kon worden is draadglas. Ook ontstonden diverse andere glasvarianten zoals het marmerglass, veelal zwart gekleurd glas waarin opschriften werden gegraveerd.

Als laatste kwamen de glazen bouwstenen aan de orde. Dit zijn doorschijnende, maar ondoorzichtige, glasbouwstenen geschikt om tussenwanden van te maken of in afdekkingen te gebruiken. De eerste stenen verschenen in Amerika in 1881, maar werden in Europa bekend pas bekend in de vorm van de zeskantige holle glazen bouwstenen waar de Fransman Falconnier in 1896 patent op kreeg. Later, zeker rond 1925, komen ook rechthoekige glazen bouwstenen in de handel. Een laatste opmerkelijke toepassing is de prisma-vormige gegoten glazen bouwstenen die in beton gegoten en onder de naam 'Vera-Lux' als trottoirlichten in de handel gebracht zijn en waarbij de prisma's het invallend licht beter in de kelderruimte verspreiden.

Ronald Stenvert

Vensterglas met kleine gaatjes. Dit zogenaamde ventilatieglas is op enkele plekken aangetroffen, o.a. in het Luxortheater te Arnhem. Foto Taco Hermans.

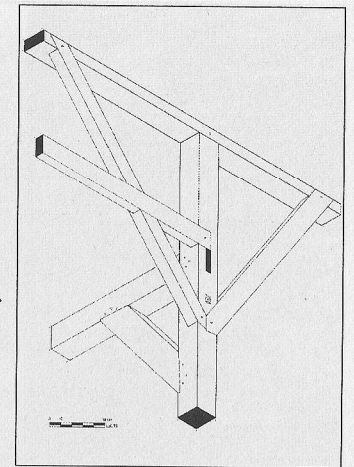
De zogenaamde 'Brique Falconnier'. Een glazen bouwsteen die ook in Nederland is toegepast. Op de foto rechts is een portaal zichtbaar dat voor de entree van villa Andreae te Kollum werd gebouwd. Foto Mr. L.A.E. Lutz. Links het patent uit 1889.

Bouwhistorisch Platform 14 december 2005

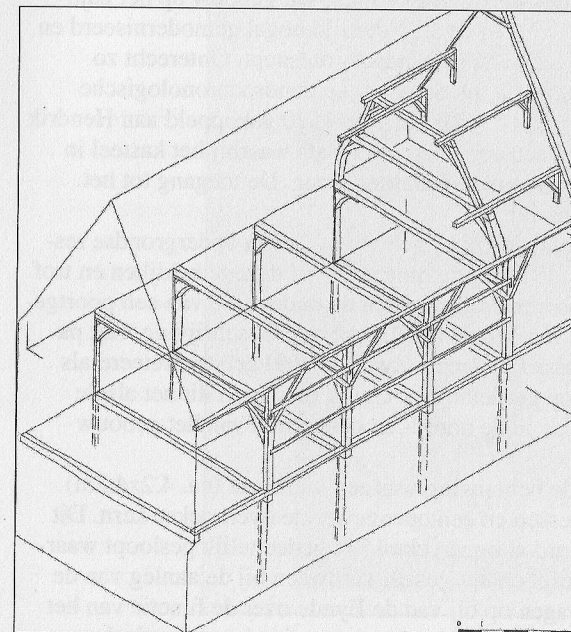
Breestraat 135 Leiden - Edwin Orsel

Een bouwhistorische verkenning door Maarten Enderman en Edwin Orsel in 'het oudste studentenhuus van Leiden' bracht een aantal opmerkelijke zaken aan het licht. In het hoekpand, een gemeentelijk monument bestaande uit een voor- en achterhuis van twee bouwlagen met kap, werden fraaie 19de-eeuwse onderdelen aangetroffen en een interessante kapconstructie vol met hergebruikt eikenhout. De interieuronderdelen als het neo-rennaissance tochtportaal, de trap, schouwen en nog door studenten in gebruik zijnde bedsteden bleken uit een verbouwing van 1892 te dateren. Het jaartal kwam als opschrift bij de ontmanteling tevoorschijn. De kapen balkconstructie werd vermoedelijk in 1595 gemaakt. In dat jaar werd subsidie verleend voor het vervangen van het rieten dak door een pannendak. De gestapelde jukken met afgeschoorde nokstijl zijn voorzien van gehakte telmerken die prima passen in deze periode, net als de versiering met biljoenen van de muurstijlen. In

het achterhuis bleek de hogere ouderdom van het pand. Zo toont de linkerborstwering een behoorlijk steenformaat met een 10 lagenmaat van 64cm en bestaat de kap gedeeltelijk uit hergebruikt materiaal. Na documentatie van de kepen en bouwsporen concludeerden de heren dat de hergebruikte stukken eikenhout het restant vormen van een zijgevel. Deze verdiepingsevel aan de steeg bestond uit houten stijlen met ankerbalken, onderling door regels met elkaar verbonden. De gevel is daarmee vergelijkbaar met voorbeelden als Warmoesstraat 96 Amsterdam (1452) of Dam 33 te Middelburg. Een dendrochronologische datering wees uit dat de hergebruikte stukken in Leiden uit omstreeks 1365 dateren, aanleiding voor de pers om uitvoerig aandacht te besteden aan de vondst.

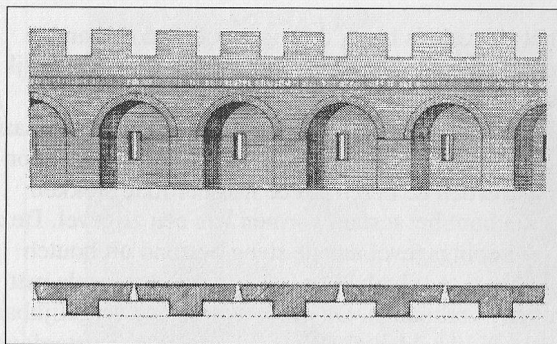
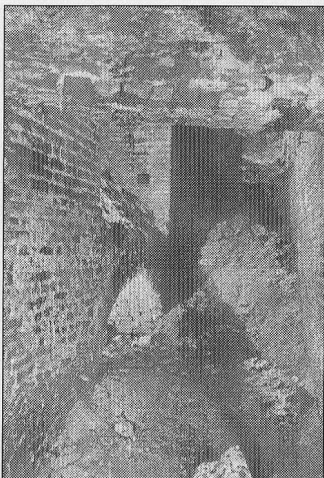
Boven een detail van het ankerbalkgebint. De windschoren en regels zijn in gebintstijl gekeept en eraan bevestigd. Het gesneden telmerk met een 'visje' als richtingsteken bevindt zich op de buitenkant van de stijl. Tekening Edwin Orsel.

Links de reconstructie van de houtconstructie van de zijgevel. De muurstijlen zijn door horizontale regels met elkaar verbonden terwijl de windschoren over de regels zijn gekeept. Tekening Edwin Orsel.

De rekenkamer van het kasteel van Breda - Guido van den Eynde

De huidige rijksinspecteur voor de archeologie en voormalig stadsarcheoloog van Breda deed verslag van een opgraving die ruim twee jaar geleden plaatsvond in en

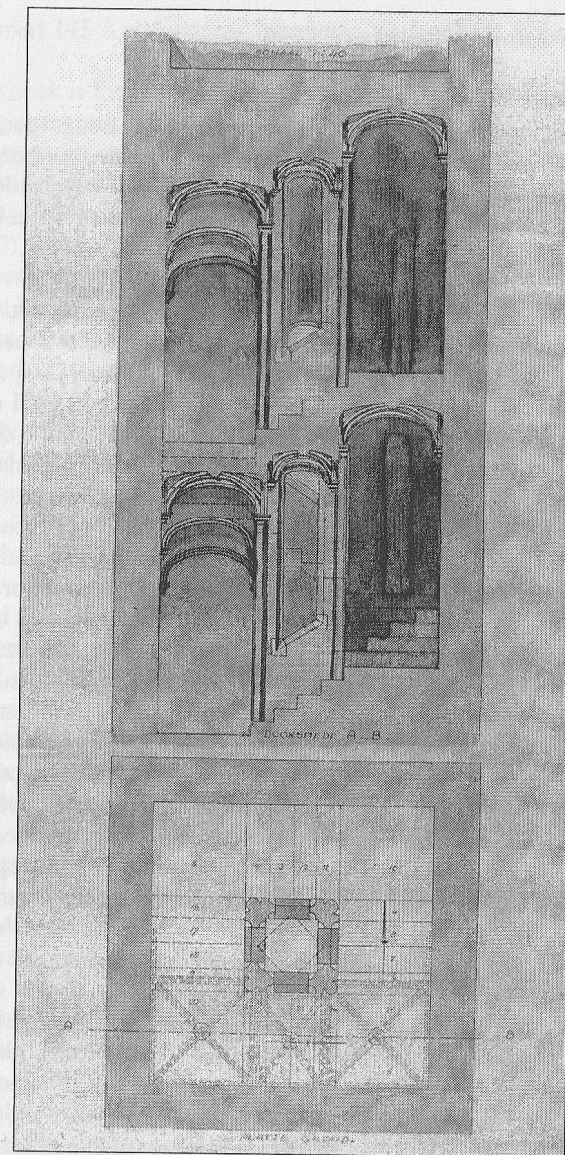
*Links de muur met bogen en uitsparingen, rechts een reconstructie van de verdedigingsmuur.
Afb. uit: Stegenga (1950)*

rondom het gebouw dat bekend staat als de rekenkamer. Dit gebouw op het zuidoostelijke deel van het kasteelterrein is in de loop der tijd nogal gemoderniseerd en door de vele verbouwingen een beetje aan de aandacht ontsnapt. Onterecht zo bleek. In de literatuur wordt het gebouw, mede door een dendrochronologische datering van de balklaag op omstreeks 1512 en kap op 1520 gekoppeld aan Hendrik III van Nassau. In zijn tijd vond er een verschuiving plaats waarbij het kasteel in plaats van een militair een meer residentieel karakter kreeg. De toegang tot het burcht/kasteelterrein verschoof daarbij.

Ter plekke van de rekenkamer stond een poortgebouw waarvan ondergrondse resten bewaard bleven. Van den Eynde kreeg de mogelijkheid deze te bekijken en trof grote bogen aan op gemetselde poeren, volgens hem de onderzijde van een poortgevel. Deze constructie wordt door van Wezel (Geïllustreerde Beschrijving, Het paleis van Hendrik III graaf van Nassau te Breda, Zwolle 1999) geïnterpreteerd als het restant van een vestingmuur op gordelbogen. Guido betwijfelt dit net als de galerij die op basis van grote bogen in de noord- en oostmuren van het gebouw worden verondersteld.

Een zeer bijzonder element van de bebouwing was een vierkante (ca. 4.2x4.2m) traptoren met steektrappen, bordessen en een opengewerkte overhoekse kern. Dit zeer representatieve onderdeel werd al omstreeks 1534 gedeeltelijk gesloopt waarbij de begane grond werd dichtgezet en het geheel verdween bij de aanleg van de courtine. De trap riep dan ook vragen op bij van den Eynde over de functie van het gebouw. Hij vroeg zich af of het pand niet in eerste instantie als residentieel gebouw is aangelegd, in de periode vóór Hendrik III dus, en pas later de functie kreeg van rekenkamer. Als voorbeelden van vergelijkbare gebouwen met aanzienlijke trappen noemde hij het stadhuis van Brussel, de Markiezenhof in Bergen op Zoom of het bisschoppelijk paleis in Breda.

Albert Reinstra

Reconstructie uit 1923 van het opengewerkte trappenhuis naar aanleiding van de vondst in 1919, toen de resten werden gevonden en door W.R.A. Slicher in kaart gebracht. Tekening Den Bosch, Rijksarchief Noord Brabant, archief 131.01, inv. Nr. 211. Zie ook G. van Wezel, De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Het paleis van Hendrik III graaf van Nassau te Breda, Zwolle 1999, p. 55.

De Kildonkse molen te Beugt – Charlotte van Emstede

De Kildonkse molen is een molencomplex in de buurt van Beugt (gemeente Bernheze). De molen is reeds in 2001 bouwhistorisch onderzocht door Nico Jurgens, in samenwerking met Ester Vink die archiefgegevens leverde. Uitgaande van hun bevindingen is verder onderzoek verricht te behoeve van een eventuele reconstructie door het bureau Paul Groen, waarvan Charlotte medewerkster is.

Nabij de rivier de Aa, die de vaarverbinding vormde met Den Bosch, staat een molencomplex bestaande uit een wind- en een watermolen. In de bronnen wordt al in 1433 een molen bij Kilsdonk vermeld. In 1799 wordt Nicolaas Coppens als eigenaar van een koren- en oliemolen genoemd. Het verzoek om in 1801 ernaast een windmolen te mogen bouwen wordt afgewezen, maar in 1813 komt de bouw zonder toestemming echter toch tot stand. Na een brand in 1842 wordt de oliemolen herbouwd (22 september 1ste steen) en in 1844 wordt ook de windkorenmolen herbouwd. In 1880 volgt de verkoop aan de gemeente Vegchel; twee jaar later worden de sluis en de oliemolen ontmanteld en het gangwerk en het waterrad verkocht. Na het overlijden van de laatste molenaar (1937) gaat de toestand verder achteruit en wordt het kettingkruiswerk verwijderd. In 1954 wordt de windmolen onttakeld. De oliemolen die eerst als woning wordt gebruikt functioneert later tot c. 1995 als veevoederbedrijf. In 1995 wordt een stichting voor het behoud van de molen opgericht. Een enkele foto toont hoe de korenmolen eruit heeft gezien. Het muurwerk verliep tot halverwege de hoogte conisch en daarboven cilindrisch. In de buitengevel zijn nog sporen van een stelling aanwezig; aanvankelijk was deze in hout, later in ijzer uitgevoerd. Het inwendige laat nog vele bouwsporen zien, vloerniveaus, balklagen, de koningsspil (normaal vierkant, hier rond), zodat een inwendige reconstructie mogelijk is. Enigszins raadselachtig is dat het muurwerk deels is weggehakt. De reden was mogelijk dat men overging van een ketting- naar een staartkruiswerk; daarbij werd alles omhoog gebracht, ook het spoorwiel en de kap. Voor het wegdraaien van de molenstenen (diameter 1,5 m) werd dan de te krappe ruimte vergroot door het weghakken van muurwerk.

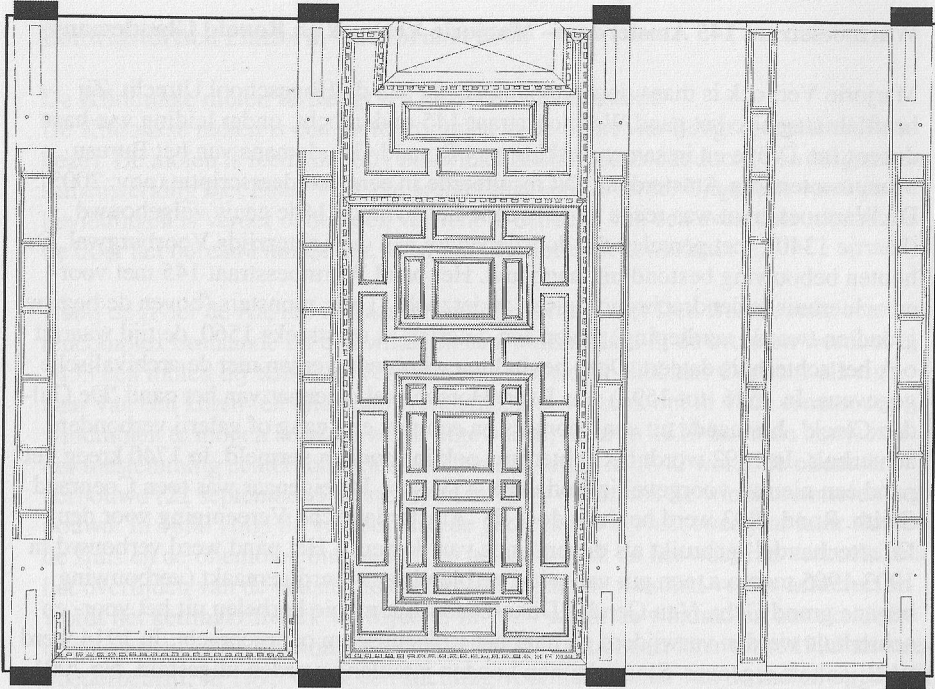
De oliemolen heeft het uiterlijk van een Brabantse langgevelboerderij. De gevel is driedelig met een middendeur en rondboogramen. De oorspronkelijke inwendige constructie is grotendeels verwijderd, maar het onderzoek naar de bouwsporen maakt een reconstructie mogelijk. De vroegere tuimelas bestond uit een balk van 15,5 m lengte. Door middel van 10 stampers werden de oliehoudende zaden geplet, gestampt en de olie eruit geperst. In het midden van het gebouw bevond zich een kelder waarin de olie kon worden opgevangen (inhoud 8.000 liter).

Warmoesstraat 145 Amsterdam – Marjorie Verhoek en Ronald Glaudemans

Marjorie Verhoek is thans docente bouwkunde aan de Hogeschool Utrecht. Zij heeft als stagiaire het pand Warmoesstraat 145 onderzocht, onder leiding van haar docent Jan Dröge en in samenwerking met Ronald Glaudemans van het Bureau Monumentenzorg Amsterdam. Dit resulteerde in een afstudeerscriptie (nov. 2005). De Warmoesstraat was reeds in de tweede helft van de 14de eeuw volgebouwd (kaartje 1340), met percelen die doorliepen tot aan de Achterzijds Voorburgwal. De houten bebouwing bestond uit laagbouw. Het pand Warmoesstraat 145 met voor- en achterhuis is dendrochronologisch onderzocht. Twee monsters (boven de begane grond en tweede verdieping) gaven een datering in omstreeks 1560, de tijd waaruit ook het achterhuis dateert. Deze bevindingen komen overeen met de archivalische gegevens. In 1556 (tot 1591) was Evert Horswinkel eigenaar van het pand 'De Gulden Clock', bestaande uit een voorhuis en een met een gang of galerij verbonden achterhuis. In 1592 wordt het achterhuis ook in bronnen vermeld. In 1740 kreeg het pand een nieuwe voorgevel in Lodewijk XIV-stijl. De eigenaar was toen Coenraad Smith. Rond 1903 werd het huis door de 'Amsterdamsche Vereeniging voor den Effectenhandel' gebruikt als dependance van de beurs. Het pand werd verbouwd in 1903-1905 toen o.a. een pui van witte verblendsteen werd gemaakt (verbouwing begane grond Gebr. Van Gendt). De uitzonderlijk mooie korbelen uit het voor- en achterhuis werden verwijderd en naar het Rijksmuseum overgebracht. In 1914 werd de Bijenkorf eigenaar. Sloopplannen konden jarenlang worden uitgesteld. Na 2001 kwam het pand ter beschikking voor onderzoek door het Bureau Monumentenzorg. Warmoesstraat 145 heeft een voor- en achterhuis. Het voorhuis is een diep huis van zeven vakken met verdiepingen, gebouwd met bakstenen zijgevels en een zwaar houtskelet. Daarvan resteren de muurstijlen, balklagen (met moer- en kinderbinten) en de kap.

Van het achterhuis met één bouwlaag en een plat dak resteert het houtskelet van de begane grond. Behalve de muurstijlen is een balklaag aanwezig, die is voorzien van telmerken (haakmerken en gebroken merken). Gezien de telmerken, de onlogische nummering en de telling tot nr. 7, is het pand waarschijnlijk oorspronkelijk dieper geweest en is het achterhuis met drie traveeën ingekort. De zijmuren zijn nog 16de-eeuws. Er is een oud rookkanaal aangetroffen. In het middelste van de resterende vakken bevond zich boven een verlaagd plafond een bijzonder afgewerkt plafond. Dit werd stilistisch aanvankelijk voor 19de-eeuws neoclassicistisch aangezien (zie verhaal Ronald), maar een profielat werd door dendrochronologisch onderzoek in ca. 1557 gedateerd. Pas in een volgende bouwfase, in het begin van de 17de eeuw, is het achterhuispand met één verdieping opgehoogd. In de 18de eeuw is een nieuwe achtergevel opgetrokken.

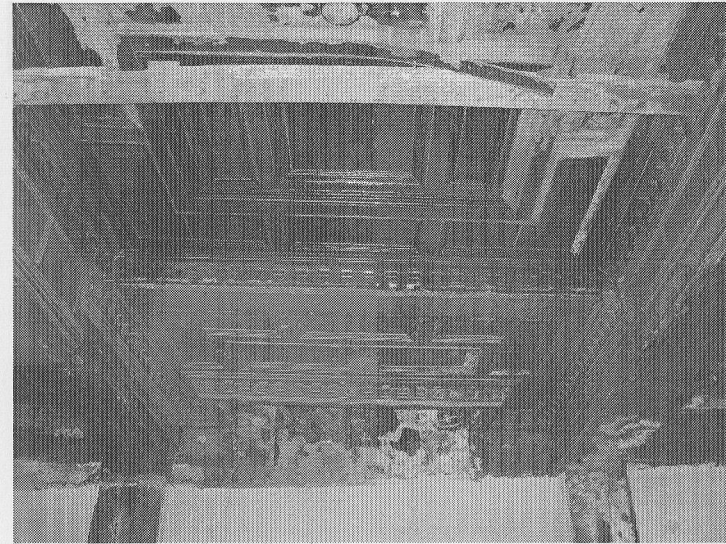
De in de collectie van het Rijksmuseum (thans onbereikbaar in de opslag in Lelystad) aanwezige zwanenhalskorbelen zijn voorzien van rijk beeldhouwwerk. In de

*De documentatietekening van het bijzondere 16de-eeuwse cassetteplafond.
Tekening Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam.*

zeven vakken van het voorhuis bevonden zich vijf korbelen met mascarons waaronder wapenschilden (stad Amsterdam, stad Danzig, koning van Polen, Spanje en van Frankrijk). Verder vijf vrouwenfiguren die deugden uitbeelden (Liefde, Standvastigheid, Geloof, Waarheid, Gerechtigheid). In het achterhuis met drie traveeën waren op acht zwanenhalskorbelen de gesneden beelden van de 7 keurvorsten: koningen-aartsbisschoppen en de keizer aanwezig. De rijke renaissancestijl van het beeldhouwwerk wordt in de literatuur in de tweede helft van de 16de eeuw gedateerd. De gesneden figuren op de korbelen in het achterhuis passen bij een datering in omstreeks 1560. Opvallend is het verschil in vormgeving en stijl tussen van de gesneden korbelen in het voorhuis en die in het achterhuis. Of er is een verschil in bouwfasen of er waren verschillende beeldsnijders actief.

Ronald Glaudemans vertelde, dat nadat het onderzoek van Marjorie was afgelopen, verder onderzoek is gedaan, en dat door voortschrijdend inzicht meer interessante details zijn te vermelden. In het voorhuis bevinden zich op de bel-etage en de verdieping balklagen met moer- en kinderbinten; ook de muurstijlen zijn nog aanwe-

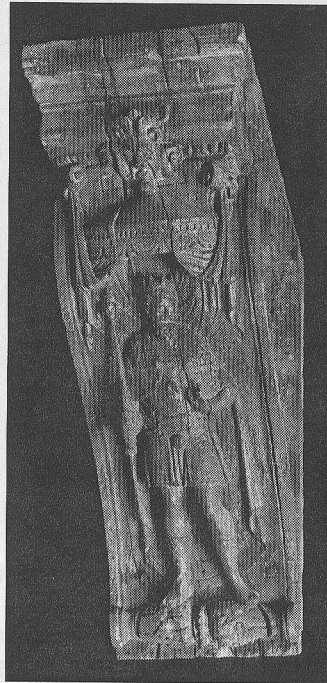
Het plafond vóór de demontage, die noodzakelijk bleek vanwege de sloop van het achterhuis. Een deel is overgebracht naar het depot van de RDMZ. Foto A. Reinstra

zig. Het alternerend houtskelet op de tweede verdieping met acht jukken (oorspronkelijk mogelijk tien) zet zich voort tot in de kap. Een grote spiltrap bevond zich in de derde-vierde travee. In de oorspronkelijk vrije zijgevel bevonden zich bolkozijnen.

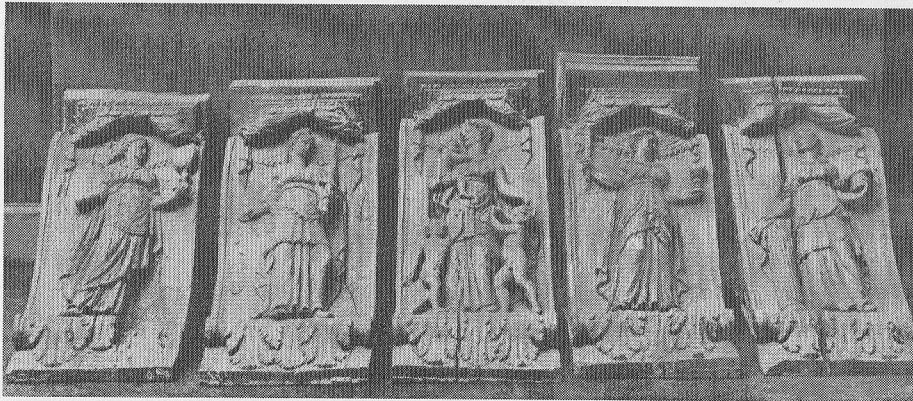
Uniek zijn de resten van het door Marjorie reeds genoemde plafond in het achterhuis, dat in zeer slechte staat (zwam) werd aangetroffen. Het is een cassettenplafond binnen de omtimmerde eikenhouten balken. De panelen zijn zeer opmerkelijk en bekleed met een dik fineer van Hongaars essenhout, dat met houten nageltjes op de ondergrond was bevestigd. Het zorgvuldig opgebouwde plafond was met rood krijt genummerd en geheel verlijmd. De panelen hingen slechts met enkele spijkers aan de balken en de bovenliggende vloerdelen. Het geheel is verder voorzien een tandlijst en van eikenhouten geprofileerde latten. De hoeklijst is met eiken ojfieklosjes bevestigd; de kleinere latten zijn vastgezet met een pensysteem. Een verklaring voor de grote raveling in het plafond is dat er meerdere schouwen boven elkaar aanwezig waren. Op het achterhuis bevond zich oorspronkelijk tenminste nog één verdieping.

De oudste cassettenplafonds werden tot nu toe in het tweede kwart van de 17de eeuw gedateerd. Aanvankelijk werd dit plafond als 19de-eeuws werk gezien, maar de conclusie is, na intensieve bestudering, het dendrochronologisch onderzoek van het houtskelet en diens datering van ca. 1557, dat het een 16de-eeuws plafond is, verwant aan in de Zuidelijke Nederlanden nog voorkomende voorbeelden.

Elisabeth Stades

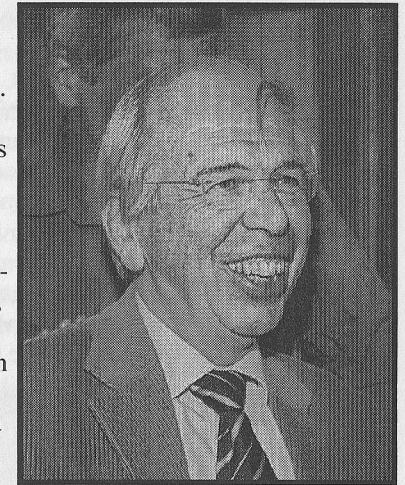
Twee van de acht korbeelstellen uit het achterhuis. Links een aartsbisschop, rechts een wereldlijke keurvorst. Foto's Ronald Glaudemans.

*Vijf van de deugden. Van links naar rechts: Veritas (waarheid), Iustitia (gerechtigheid), Charitas (liefde), Fides (geloof), Fortitudo (standvastigheid)
Foto uit: I.M. Breedveldt Boer, Plafonds in Nederland van 1400-1800. RV Bijdrage 12, Zeist 1991, p.23.*

In memoriam - Ton Schulte

Op dinsdag 17 januari 2006 hebben we Ton Schulte begeleid naar zijn laatste rustplaats, onder de oude bomen van Moscowa te Arnhem. Ton kende deze plek in het historische gedeelte van de begraafplaats goed, hij liep er vaak langs op weg naar een van de vele vergaderingen bij de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek. Ook de uitvaartdienst in de Basiliek van Sint Walburgis was op bekend terrein. Kerken, boerderijen, begraafplaatsen en vooral ook Arnhem, hij hield er van en hield er zich intensief mee bezig. Maar hij keek breder, het gehele veld van de monumentenzorg had zijn aandacht. In de volle Walburgiskerk zaten dan ook veel collega monumentenzorgers die met hem hebben mogen samenwerken, in besturen en redacties, de rijksdienst, bij tentoonstellingen en de vele boeken die hij geschreven en geredigeerd heeft.

† Ton Schulte 1941-2006

Ton wilde nog zoveel afmaken, er lag nog zoveel op de plank. Reikhalzend keken we uit naar zijn opus magnum, het laatste deel van de Geïllustreerde Beschrijving, waarin de opkomst en neergang van deze imposante reeks van boeken beschreven zou worden. Een eeuw geschiedenis van de monumentenzorg, we zullen zijn scherpe beschouwingen moeten missen.

Na een zeker herstel van zijn vorige ziekte kwam afgelopen zomer het fatale bericht. Ton bleef er ogenschijnlijk nuchter onder, gelukkig heeft zijn laatste strijd niet al te lang geduurd.

Hoewel we hem niet onmiddellijk als bouwhistoricus zouden herdenken, heeft hij veel voor ons vakgebied gedaan. Als kunsthistoricus zag hij de meerwaarde van de technische beschouwer van gebouwen en bouwconstructies als een onmisbare collega. In zijn ogen waren de tekeningen, de taal van de bouwhistoricus, in de letterlijke zin even belangrijk als de beschrijvingen in de Geïllustreerde Beschrijving. Hij gaf de bouwhistorie een plaats in de GB. Maar ook voor het Bulletin KNOB, het blad dat hij gedurende een lange tijd als redacteur diende en met veel persoonlijke inzet van een wisse ondergang heeft gered, pleitte hij steeds voor bouwhistorische bijdragen.

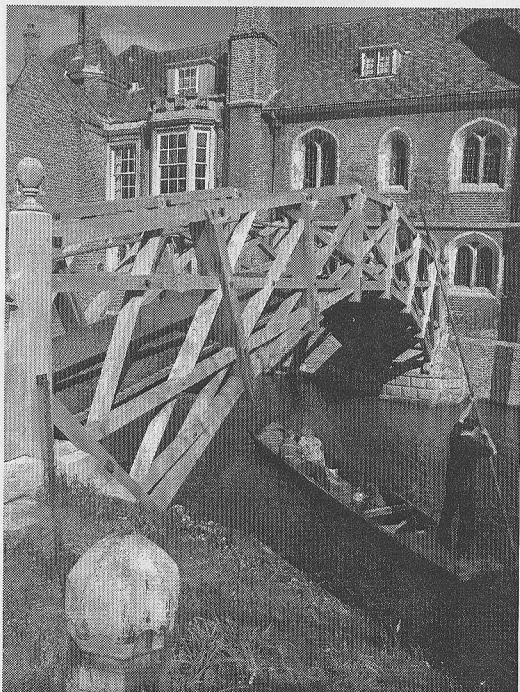
Wij zijn Ton veel dank verschuldigd en we zullen hem missen!

Ad van Drunen

Congress on Construction History

The second International Congress on Construction History, Cambridge 29 maart-2 april 2006.

Na het eerste, succesvolle congres bij de Technische Universiteit van Madrid in januari 2003 was het nu de beurt aan de Engelsen om het tweede (wereld) congres vorm te geven. Locatie was het beroemde Queens' College in Cambridge aan de rand van de binnenstad gesitueerd met oude gebouwen aan de rivier de Cam en aan de overkant de beroemde nieuwbouw van architect Norman Foster waar de voordrachten en maaltijden plaatsvonden. Symbolisch voor de relatie tussen oud en nieuw is de houten brug over de Cam, de zgn. Mathematical Bridge van James Effex uit 1741 die geldt als voorbeeld van een vroege, berekende houtconstructie. De brug, een kopie uit het begin van de 20^e eeuw, vormde het logo van het congres.

Cambridge. Bootje varen onder de Mathematical Bridge van James Effex. Foto D.J. de Vries.

Er bestond niet zo iets als een bijbehorende vereniging voor de geschiedenis van constructies. Men maakte daarom gebruik van het organiserend vermogen van een zittende organisatie. Hoewel hun roots voornamelijk in London liggen, wist The Construction History Society beslag te leggen op de mooie locatie in Cambridge omdat de studenten in deze periode vakantie hadden en hun kamers in het college open stonden voor de huisvesting van de circa 300 deelnemers.

Van dit aantal verzorgde ongeveer 2/3 een lezing, zodat men welhaast kan spreken van een 'door en voor elkaar' formule waarbij slechts een kwartier spreektijd per persoon beschikbaar was. Wegens het grote aantal voordrachten was men gedwongen te kiezen uit een presentatie in één van drie zalen. Ergo heeft geen van de deelnemers meer dan 1/3 van de voordrachten kunnen

aanhoren en diende men steeds te kiezen uit sessies waarvan de het thema of de samenhang niet altijd even duidelijk was.

Van de zes Nederlandse deelnemers hielden er vier een lezing: Jeroen van der Heijden (TU Delft), Edwin Orsel (gem. Leiden), Gabri van Tussenbroek (gem. Amsterdam) en ondergetekende namens de RDMZ Zeist. Alleen de vier *Keynote Lectures* mochten drie keer zo lang duren. De lezing van John Ochsendorf (MIT, USA) sprong daarbij in het oog. Hij stelde dat de geschiedenis van het construeren een (nog te) willekeurige factor is in de opleiding, net zo min als bij de opleiding tot arts bijvoorbeeld, kennelijk omdat men deze kennis bij de praktische uitoefening van het beroep overbodig acht. Via een drietal voorbeelden illustreerde Ochsendorf dat historische en technische disciplines veel aan elkaar kunnen hebben en dat dit alles kan bijdragen aan het behoud van bijzondere prestaties uit het verleden. Een andere *Keynote Lecture* getiteld *Omitted from History: Women in the Building Trades* ging in op de beperkte rol van de vrouw in het bouwvak. Alleen ten tijde van de wereldoorlogen steeg het aandeel (in Engeland) om daarna en onder druk van de vakbonden weer plaats te maken voor mannen die thuisgekomen aan de wederopbouw begonnen. Ook de Nederlandse bouwplaats kent tot op de dag van vandaag weinig vrouwen (zij het meer dan enkele decennia geleden). Jammer dat bij de analyse m.b.t. de 20^e eeuw alleen is gelet op handarbeid. Wie nu kijkt naar het aandeel van vrouwen bij de opleidingen bouwkunde HBO of TU kan tevreden zijn. En wie op zaterdagmiddag de serie lezingen over krachtwerking in mediterrane koepelconstructies volgde, kon zich verbazen over de complexe, hedendaagse rekenmodellen die uitsluitend door dames uit de doeken gedaan werden. Zij weten zich verbonden met architecten en wiskundigen zoals Giovanni Poleni die in de 18de eeuw in verband met scheurvorming in de koepel van de Sint Pieter te Rome werden ingeschakeld en zo de eerste rekenmodellen ontwikkelden.

Ook in de late gotiek mochten bouwers zich vergaand bewust zijn geweest van de krachtwerking in gewelven, zij het dat daar waarschijnlijk nog niet aan gerekend werd. We zijn geneigd de ribben van laat-gotische net- en waaiergewelven eerder decoratief dan dragend op te vatten. Toch wist Rainer Barthel aan de hand van de gewelven onder een tribune achter in de kerk van Nördlingen aan te tonen dat de plaats en vormgeving daarvan constructief bepaald moeten zijn geweest. Via diverse lezingen kwam ook de financiering van het bouwen vooral in de 20ste eeuw aan bod. De bijdrage van Jeroen van der Heijden zou daar ook toe gerekend kunnen worden, zij het dat hij meer sprak over de invloed- van de wet- en regelgeving op de Nederlandse volkswoningbouw. Voor liefhebbers van de middeleeuwen was wat dat betreft de lezing van Klaus Tragbar erg interessant omdat hij de vroege stedelijke wet- en regelgeving in Italië nog 'ns heeft samengevat. De bijdrage is vergelijkbaar met die van Meischke over 'Huizen en keuren' in *Rotterdam Papers* 1975, gebaseerd op een groot aantal verspreide publicaties uit de 19de eeuw. Een bijzondere stedelijke taakstelling was weggelegd voor de 'gesworen meters' zoals die voorgesteld werden door Dirk Van de Vijver voor België in de periode 1451-1960.

De Lage Landen kwamen ook nog aan bod via lezingen van Jeroen van den Hurk over 'Origins and Survival of Netherlandic Building Traditions in North America' en Rafael Garcia (Sp) over 'Concrete foldet plates in The Netherlands'. De Nederlandse ambassade te London trakteerde het gezelschap op een borrel in de 'Old Hall', een sfeervolle ruimte in het oude complex. In die omgeving konden de leden van het 'Scientific Committee' donderdagavond genieten van een uitgebreid en welverdiend diner. Het was een bijzondere ervaring daarbij gadeslagen door een reeks beroemde bezoekers van het College, waaronder Erasmus van Rotterdam. Wie de neerslag van het congres na wil lezen, kan de *Proceedings*, drie delen totaal 3471 bladzijden, raadplegen in de bibliotheek van de RDMZ te Zeist. Hierin zijn de auteurs alfabetisch gerangschikt en dat is wel een nadeeltje als je wilt zoeken op bijvoorbeeld onderwerp, periode of land. Voor de organisatie van mei 2009 heeft zich inmiddels de Berlin-Brandenburg Construction History Group van de universiteit Cottbus opgeworpen. Wie weet organiseren we dit congres nog een keer in Nederland, wellicht samen met België, zoals Inge Bertels (K.U. Leuven) suggereerde.

Dirk J. de Vries

Cambridge, binnenplaats van het Queen's College. Foto D.J. de Vries.

'Het geheel is meer dan de som der delen'

Naar een nieuwe monumentenzorg in Nederland

Karel Emmens

De monumentenzorg is sterk in beweging. Nadat het Verdrag van Malta de organisatie, verantwoordelijkheden, uitvoeringspraktijk en financiering van de archeologie al op een nieuwe leest heeft geschoeid, is nu de beurt aan de monumenten. Het rijk heeft de intentie om stevig in de bestaande monumentenpraktijk te schoffelen. En dat raakt ons als bouwhistorici direct. In de jongste *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* (nr. 38/39, december 2005, p. 29-40), gaat Ronald Stenvert hierop in. Met een stevig beargumenteerd en gefundeerd betoog licht hij op persoonlijke titel, maar wel vanuit zijn betrokkenheid als lid van de *Bijzondere commissie voor monumenten en archeologie* (adviserend op art. 3 van de Monumentenwet) van de *Raad voor Cultuur*, de processen toe en geeft een persoonlijke invulling van de volgens hem noodzakelijke stappen.

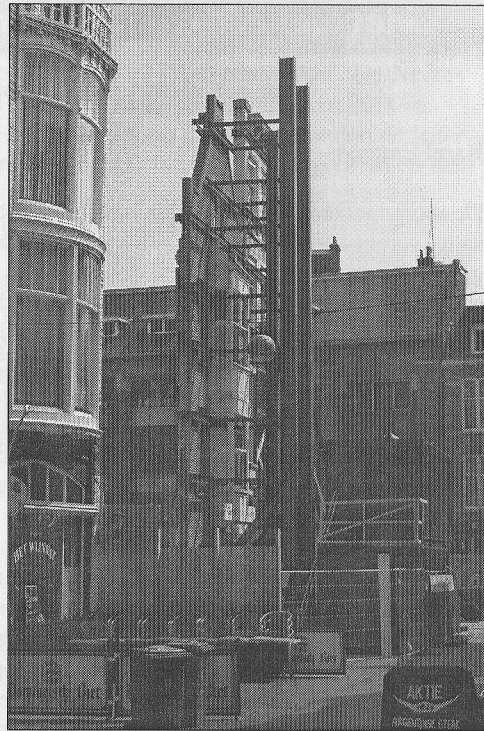
Het is een interessant pleidooi. Hij signaleert eenduidig de punten waarop de huidige monumentenzorg zwak scoort. Het kernpunt in zijn betoog vormt de noodzaak van kennis om verantwoord met monumenten om te kunnen gaan. Die kennis vormt dan ook de basis voor de selectie van gebouwen tot beschermd monument. Deze benadering bouwt in dat laatste voort op de huidige traditie in de monumentenzorg. Stenvert beschouwt mijns inziens de monumentenlijst als een 'collectie', waar de beste voorbeelden van de voornaamste gebouwen, bouwtypen, constructies, interieurs etc. op staan. Om nu te weten welke het meest representatief zijn, is onderzoek van de panden op de lijsten en de onbeschermd panden nodig. Anders kun je niet de beste uitzoeken. Hij pleit er daarom voor om binnen bepaalde 'hoogmonumentwaardige' gebieden, zoals het beschermd stads- en dorpsgezicht, elk bouwplan vergezeld te laten gaan van een bouwhistorische 'schouwplicht' ('quickscan') en vervolgens te bepalen of het betreffende gebouw voldoende monumentwaarden bezit om op de monumentenlijst te worden opgenomen. De monumenten zouden vervolgens kunnen worden ingedeeld in een A-, B- en C-categorie (ruwweg van hoogwaardig tot middelmatig).

Ook binnen de SBN is een werkgroep bezig met deze thematiek. Het bestaat uit Petra Mesken, Koos Steehouwer, Frank Haans, Ad van Drunen, Wim Weve en ondergetekende. Wij stoeien met oplossingen en willen, tegelijk reagerend en voortbouwend op Stenverts stuk, graag onze geleidelijk groeiende visie met onze vakbroeders delen.

De huidige situatie is geleidelijk gegroeid. De eerste Monumentenwet uit 1961 bood de mogelijkheid om een wettelijke bescherming te baseren op twee aspecten:

enerzijds objecten ('monumenten') en anderzijds een gebied ('beschermde stads- en dorpsgezicht'). Met deze twee uitgangspunten kon volgens de *intentie* van die eerste wet voldoende bescherming worden geboden aan ons historische, gebouwde erfgoed. De rijksmonumenten dienden daarbij als *ankermonumenten* (Stenvert, p. 32) binnen het beschermde stadsgezicht. De beschrijving bleef veelal beperkt tot de voorgevel omdat daarmee het volledige perceel met alle opstallen werd geacht beschermd te zijn (Stenvert, p. 30). Oorspronkelijk stond namelijk onderaan elke voorgedrukte bladzijde van de rijksmonumentenlijst: 'tot de hierboven vermelde monumenten behoren de bijgebouwen, zomede al hetgeen door bestemming of anderszins rechtens onroerend is'. Later is uit jurisprudentie naar voren gekomen dat, weliswaar enigszins kort door de bocht geformuleerd, hetgeen niet beschreven is ook niet beschermd is. De veel voorkomende beschrijving 'pand met lijstgevel' vermeldt gelukkig niet alleen de voorgevel maar ook het pand als zodanig en omvat het gehele pand met alles wat daar bouwkundig aan verbonden is. Zo is een vast achterhuis wel beschermd, maar een vrijstaand bijgebouw niet meer, tenzij in de beschrijving vermeld. Met andere woorden, de in 1961 beoogde bescherming blijkt in de afgelopen jaren te zijn uitgehold (Stenvert, p. 30-31). De oorzaak hiervan lijkt te liggen in de automatisering van de lijsten waarbij de genoemde voorgedrukte standaardtekst is weggefallen en daarmee ook de beoogde brede bescherming. Over de redengevende omschrijving en deze beschermingskwestie heeft B. van Bommel van de Rijksgebouwendienst ooit een stuk geschreven.

Samen met de economische druk op de stad leidt dit tot een natuurlijke erosie: nieuwe tijden stellen nieuwe eisen aan de gebouwde omgeving en de niet-beschermde objecten zijn daarvan eerder slachtoffer dan de wel-beschermde. In extreme vorm kan deze erosie leiden tot situaties als de Benedenstad van Nijmegen, waar de enkele historische gebouwen als wezensvreemde *Fremdkörper* in een volledig nieuwe omgeving staan. Overigens was in Nijmegen sprake van een welover-

Beschermde voorgevel? Foto A.Reinstra

wogen saneringsplan kort na de Tweede Wereldoorlog, met weinig respect voor de bestaande situatie. Ondanks deze erosie worden onze binnensteden nog altijd gekenmerkt door de historische kleinschalige context, zoals in Delft, Utrecht, Arnhem, Groningen, Zutphen, Zaltbommel en Zierikzee, om slechts enkele willekeurige te noemen. Kennelijk hebben historische structuren en objecten ook zelf enige kracht om te overleven.

Ook de status van beschermd monument heeft niet tot gevolg dat historische gebouwen gevrijwaard blijven van vermindering: wij komen in onze beroepspraktijk nogal eens *onherstelbaar gerestaureerde* panden tegen. Daarbij kan het gaan om een te ingrijpend herstel met vernieuwing van constructies, of om een teveel aan concessies ten behoeve van een nieuwe functie. En toegegeven: regelmatig blijken niet-beschermde panden in een verrassend authentieke historische toestand behouden te zijn. Dit kan zowel een gaaf bewaard laat-middeleeuws gebouw betreffen als een bijzondere verbouwing en inrichting uit bijvoorbeeld de 18de of 19de eeuw. Desalniettemin lijkt het ons toch verstandig om tot een bepaalde, brede vorm van bescherming te komen. Zeker in bijzondere en door de economische druk uiterst kwetsbare gebieden als zo'n binnenstad. We kijken daarvoor met een schuin oog naar de ontwikkelingen betreffende de ondergrondse monumentenzorg.

Het Verdrag van Malta heeft er bij de archeologie toe geleid dat er gebieden zijn aangewezen met bepaalde verwachtingen. In de gebieden met een hoge archeologische verwachting wordt verondersteld dat er nog veel sporen in de bodem aanwezig zijn, in die met een lage zijn er slechts zeer weinige tot geen te verwachten. Aan deze verwachtingen, neergelegd in kaartbeelden, is een onderzoeksverplichting verbonden. Op het moment dat er een verstoring van het bodemarchief dreigt, dient archeologisch onderzoek plaats te vinden. De uiteindelijke diepgang van het onderzoek is afhankelijk van de verwachting, de vondsten van eerste verkennende archeologische onderzoeken en van de omvang van de verstoring.

Hieruit komen twee belangrijke uitgangspunten naar voren. Ten eerste dat hetgeen niet bekend is wel degelijk beschermd kan zijn en ten tweede dat elk ingrijpen leidt tot een onderzoeksverplichting. Er wordt erkend dat het bodemarchief een schat aan kennis herbergt, die voorafgaand aan enige verstoring "gelezen" moet zijn. Vertaald naar de bovengrondse monumentenzorg, lijkt een situatie gecreëerd te kunnen worden die opnieuw overeenkomt met de intentie van de eerste Monumentenwet (1961). Ook hier kunnen gebieden aangewezen worden met een hoge, positieve of lage verwachting. Of we dat als (beperkttere) bouwhistorische dan wel (bredere) cultuurhistorische verwachting moeten aanduiden is een ander punt. Waarschijnlijk is *cultuurhistorische* verwachting beter, omdat de beschrijving van het beschermd stadsgezicht naast de gebouwde omgeving ook de percellering, het stratenpatroon, de waterwegen en andere historische aspecten omvat - de bouwhistorische verwachting vormt er dus een integraal onderdeel van. Zowel uitwendige aspecten: situering, samenhang, massa en gevels, als inwendige aspecten: constructie, indeling en afwerking, worden op deze wijze gediend.

Een eerste belangrijke consequentie van deze hoge verwachting is dat zowel de bekende (rijks- en gemeentelijke monumenten) als de onbekende historische panden opgenomen zijn in een potentiële bescherming. De tweede belangrijke consequentie is dat elk ingrijpen in welk pand binnen dat gebied dan ook, leidt tot een voorafgaand bouwhistorisch onderzoek om zicht te krijgen op de aanwezige bouwhistorische of monumentwaarden. Net als bij de huidige beschermde monumenten nu al mogelijk is.

In onze visie zou dus de gebiedsgerichte benadering het nieuwe ankerpunt van de monumentenzorg in de 21ste eeuw moeten worden. Een uitgangspunt zou de kadastrale minuut uit circa 1832 kunnen zijn, op basis waarvan historische stadscentra en dorpskernen kunnen worden geselecteerd. Voortbouwend op de huidige monumentenwet (herzien 1988), biedt het bestaande beschermd stads- en dorpsgezicht zich als vanzelfsprekend als basisgebied aan.

Voorwaarde voor een goed functioneren van deze gebiedsgerichte benadering is het uitbreiden van de juridische middelen. Thans zijn aan het beschermd gezicht slechts beperkte juridische mogelijkheden gekoppeld. De belangrijkste zijn dat er een vigerend bestemmingsplan is waarin de beschermde aspecten van het gezicht zijn uitgewerkt en dat een sloopvergunning pas wordt verleend als er een goedgekeurd bouwplan is. Een aanvullende bepaling zou moeten zijn dat aan bouwwerkzaamheden aan niet-beschermde gebouwen beperkingen kunnen worden opgelegd, om behoud van de visuele (van belang voor het gebied) en niet-visuele monumentwaarden (onzichtbaar, alleen van belang voor het object op zich) te waarborgen. Deze monumentwaarden zijn zeker niet eenzijdig bepaald door het object zelf, maar juist ook door de samenhang met zijn omgeving. Immers, het gezicht wordt bepaald door (cultuur)historische structuren, waarvan de objecten deel uitmaken. Stenvert pleit ervoor om op basis van de schouwplicht te bepalen of een object al dan niet monumentwaardig is. Vervolgens zou het, indien er positieve of hoge monumentwaarden aanwezig zijn, opgenomen kunnen worden op een monumentenlijst. Er vindt dus zowel een gestage uitbreiding plaats van de monumentenlijst als van de kennis over de historische objecten in dat gebied. Aan deze benadering lijkt toch een belangrijk bezwaar te kleven. Op het moment dat er een bouwplan voor een niet-beschermde object wordt ingediend, is het niet mogelijk de aanvrager te confronteren met het gegeven dat er ten eerste een bouwhistorische quickscan moet plaatsvinden en ten tweede dat uit die quickscan kan volgen dat het object wordt aangewezen als monument - met alle beperkende gevolgen van dien. Een dergelijke handelwijze is alleen mogelijk als vooraf de hiervoor genoemde aanvullende bepaling vastgesteld is voor het gebied waarbinnen het niet-beschermde object ligt. Anders is de bouwvergunning al verleend en kunnen de bijzondere waarden al verloren zijn gegaan.

Het opmerkelijke is dat als die aanvullende bepaling in werking is getreden, het niet langer noodzakelijk zal zijn om het object aan een lijst toe te voegen. Integen-

Omstreden ingreep in de historische structuur van Haarlem. Foto A. Reinstra.

deel: het is zelfs denkbaar dat alle beschermde objecten binnen zo'n gebied niet langer op de monumentenlijsten geregistreerd staan, tenzij zich een bijzondere aanleiding voordoet ze wel erop te handhaven. Immers, alle objecten krijgen een gelijke behandeling. Of dit afvoeren van de lijst verstandig is, is een tweede.

Overigens moet er een heel wezenlijk onderscheid worden gemaakt in het effect op de ondergrondse en bovengrondse monumentenzorg. In de ondergrondse monumentenzorg leidt de onderzoeksplicht tot een "schone lei" als eindresultaat, waarbij geen of nauwelijks beperkingen meer zullen bestaan die de planontwikkeling bemoeilijken. Immers, archeologisch onderzoek is per definitie destructief, want het onderzoek naar grondsporen leidt onontkoombaar tot de vernietiging ervan. Bouwhistorisch onderzoek daarentegen is veelal niet-destructief: na het onderzoek staat het object nog in volle glorie overeind. In de bovengrondse monumentenzorg is dus het omgekeerde het geval: de uitkomsten van het onderzoek zijn bepalend voor de mogelijkheden van de verdere planontwikkeling. Het heeft zodoende in potentie een beperkende uitwerking.

Is het de bedoeling om hiermee alles wat oud is koste wat kost te beschermen en de moderne tijd uit de historische omgeving te weren? Immers, het behoud van monumentwaarden kan inhouden dat bepaalde ingrepen niet worden toegestaan. En, zegt men dan, stilstand is achteruitgang. Gebleken is dat in tegenstelling tot archeologie onderzoek niet leidt tot oplossing van het probleem. Uit de dagelijkse praktijk blijkt echter dat het knelpunt in bijna alle gevallen slechts bestaat bij de gratie van één fundamenteel aspect: de beoogde functie past niet binnen de monumentwaardige kaders van het gebouw.

Dit heeft sterk te maken met de functie die de binnensteden in de 20ste eeuw hebben gekregen: winkels en horeca. Pasten de winkels aanvankelijk nog in de bestaande panden, de ruimtebehoefte is steeds sterker toegenomen. Tegenwoordig worden de binnensteden gekenmerkt door grote winkeloppervlakten op de begane grond, waarboven vaak de aloude percellering nog herkenbaar is in de gevels en de bouwmassa daarachter.

Parallel is nog een ontwikkeling gaande, namelijk de opkomst van de *weidewinkels*, de grote winkels op industrieterreinen. Ook dit wordt beschouwd als een bedreiging van de binnenstad. In sommige gevallen, zoals Oberhausen, zuigt een dergelijk

Ruilverkaveling en schaalvergroting van de agrarische bedrijven veranderen in snel tempo het beeld van het platteland. Foto A. Reijkstra

weidewinkelgebied de binnenstad leeg (Jeroen den Blijker, 'Help, de binnenstad wordt opgevreten', in: *Trouw*, de Verdieping, 2 januari 2006, p. 2-3). Ook dit schrikbeeld van een leeglopende binnenstad, kan leiden tot het toestaan van steeds grotere winkeloppervlakten in de oude steden. Want inderdaad: leegstand vormt een wezenlijk bedreiging voor monumenten en binnensteden.

Toch is het ontstaan van weidewinkels in potentie niet bedreigend voor de binnenstad. Immers, als de grootschalige winkels met veel vloeroppervlakte zich vestigen in nieuwbouw aan de randen van de steden, met veel parkeerruimte, komt er in de binnensteden ruimte vrij voor kleinschalige en specialistische winkels en horeca. De schaal hiervan zal zodanig zijn dat ze eerder past in de historische structuur en door de grote afwisseling de aantrekkelijkheid van de binnenstad versterkt en vergroot. Tevens neemt daardoor de economische druk op de binnenstad af. (zie ook: Reinder H. Koornstra, 'Praktisch en gezellig winkelen bij de snelweg', in: *Trouw*, de Verdieping, Podium, 5 januari 2006, p. 10). De woonfunctie kan eveneens veel sterker worden in de binnensteden, waardoor ook de leefbaarheid wordt vergroot. Wel zal ervoor gewaakt moeten worden dat een aantrekkelijke diversiteit in functies blijft bestaan.

Een ander bezwaar dat onvermijdelijk ter tafel zal komen zijn de financiële gevolgen van deze nieuwe benadering. Immers, hoe meer monumenten des te meer subsidie benodigd zal zijn. En hoewel niet uitgesproken, zal de huidige heroriëntatie op de monumentenzorg door het Rijk waarschijnlijk wel degelijk ook een 'verkapt bezuiniging' vormen (Stenvert, p. 30). Nieuwe ontwikkelingen rond financieringsconstructies, zoals *revolving fund*, bieden nieuwe mogelijkheden voor een betaalbare monumentenzorg. Deze subsidievorm als laagrentende lening, keert na verloop van tijd weer terug in de kas en kan zodoende telkens opnieuw worden ingezet. De huidige subsidies zouden dan beperkt kunnen blijven tot heel bijzondere monumentwaardige zaken en objecten die door hun aard slechts zeer moeizaam een nieuwe functie kunnen krijgen.

Tot nog toe beperkte dit betoog zich tot de beschermde stads- en dorpsgezichten, maar ook in het landelijke gebied zijn historische bebouwing en structuren aanwezig. Hier worden de cultuurhistorische waarden gedomineerd door de historische landschappen, waarin verspreid ook historische gebouwen (boerderij-complexen) voorkomen. Net als in de beschermde stads- en dorpsgezichten kan ook hier gelden dat alle objecten in een gebied met een hoge cultuurhistorische verwachting gedegen worden getoetst op de monumentwaarden. Zowel voor het landelijke als het stedelijke gebied kan op verwachtingsniveau 2, een positieve cultuurhistorische verwachting, eveneens zo'n toets verplicht gesteld worden. Het is ook mogelijk dat op dit niveau al gewerkt wordt met lijsten van cultuurhistorisch waardevolle objecten - of een combinatie van de twee. In de gebieden met een lage verwachting is een dergelijke lijst de enige basis om een cultuur-

historische toetsing te verrichten. Dit betreft bijvoorbeeld een nieuwbouwwijk waarin zich nog een historische boerderij bevindt; dit komt nogal eens voor in de VINEX-wijken.

Over de praktische aanpak van de verwachtingskaarten laten wij ons in dit betoog niet uit. Er zijn verschillende initiatieven met verschillende wijzen van aanpak. Te noemen zijn Amsterdam, Nijmegen, Groningen en 's-Hertogenbosch. Graag nodigen wij anderen uit hun ervaringen met ons te delen.

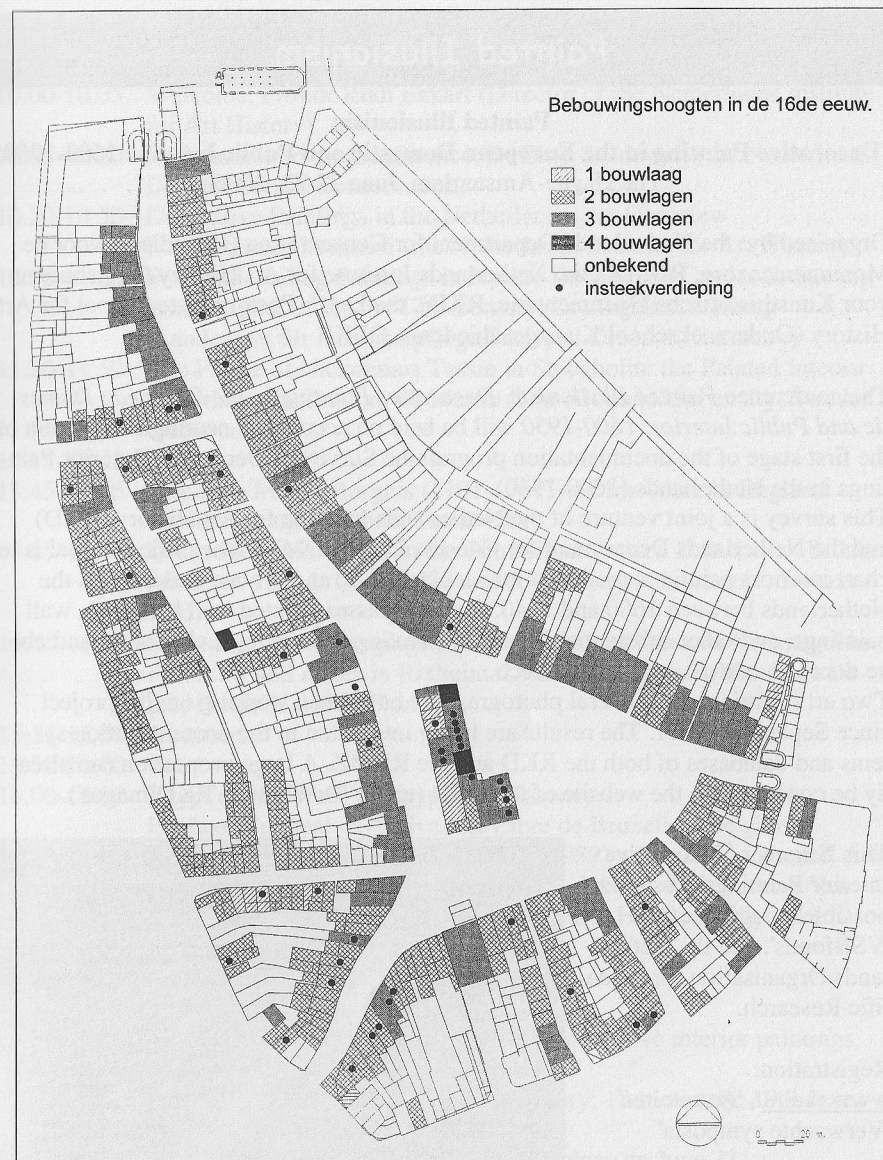
Concluderend kan gesteld worden dat de inhoudelijke kant onmisbaar is als een nieuwe basis voor de bescherming van historische gebouwen (Stenvert, p. 31). Stenvert houdt daarbij meer vast aan de status van het object dan wij. Onze invalshoek is veel pragmatischer. Wij zoeken eerst instrumenten om de historische gebouwen zoveel mogelijk te behouden, waarvan de bestudering een integraal onderdeel vormt. Wij stellen daartoe een gebiedsbepaalde status voor. Hiermee voorkom je dat er sprake moet zijn van een langdurig en moeizaam voorafgaand selectiebeleid (Stenvert, p. 40), waarbij objecten opnieuw in een waarderingcategorie moeten worden ondergebracht.

Bovendien heeft onze benadering voor de burger het voordeel, dat het voor hem logisch te begrijpen is dat elk pand in zo'n gebied (bijvoorbeeld de binnenstad) in potentie bijzonder is en zijn beperkingen kent. En de van rijksweg beoogde vereenvoudiging van de vergunningverlening wordt hiermee mogelijk ook gediend, omdat de monumentwaarden automatisch als één van de toetsen binnen zo'n nieuwe *omgevingsvergunning* worden meegenomen. Echter, de huidige tendens om privé-belang hoger in te schatten dan algemeen belang - en monumentenzorg is algemeen belang - vormt misschien wel de grootste bedreiging voor de monumentenzorg in de (nabije) toekomst.

Het laatste woord is hiermee bepaald nog niet gesproken. Dit stuk kan dan ook niet anders zijn dan een bijdrage aan de discussie over de toekomst van de monumentenzorg in Nederland. Hopelijk komen in toekomstige artikelen in de *Nieuwsbrief* andere aspecten van deze discussie aan de orde.

NOTEN:

1. Buiten de leden van deze werkgroep heeft ook Jan van der Hoeve waardevol commentaar geleverd op de conceptversie van dit artikel. Ook Ronald Stenvert heeft het concept voorzien van een aantal zinvolle aantekeningen.
2. Met dank aan Wim Weve, die me hierop met nadruk geattendeerd heeft en ten bewijze twee bladzijden uit de Deltse rijksmonumentenlijst heeft toegestuurd.
3. Zie B. van Bommel, Actualisering Rijkslijst in Heemschut, december 2000, p.4-6. Vriendelijke mededeling Jan van der Hoeve.
4. Zie ook op internet: G. Bürger, Die Zukunft grossmassstäblicher Einkaufseinrichtungen, Beispiel CentrO Oberhausen. (Vriendelijke mededeling Jan van der Hoeve.)

Bouwhistorisch onderzoek kan een prima basis bieden voor het monumenten- en welstandsbeleid. Hier een overzichtskaart met historische bebouwingshoogten in 's-Hertogenbosch, een prima fundament voor planvorming in de binnenstad. Tekening BAM, 's-Hertogenbosch. Zie 'Van straat tot stroom'.

Painted Illusionism

Painted Illusionism

Decorative Painting in the European Domestic and Public Interior 1600-1950

The Hague-Amsterdam, June 22-23, 2006

Organised by: the Netherlands Department for Conservation (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, RDMZ), the Netherlands Institute for Art History (Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, RKD), the Dutch Postgraduate School for Art History (Onderzoekschool Kunstgeschiedenis, OSK)

The conference *Painted Illusionism. Decorative Painting in the European Domestic and Public Interior, 1600-1950* will be held on account of nearing completion of the first stage of the documentation programme Survey of Decorative Interior Paintings in the Netherlands (1600-1940).

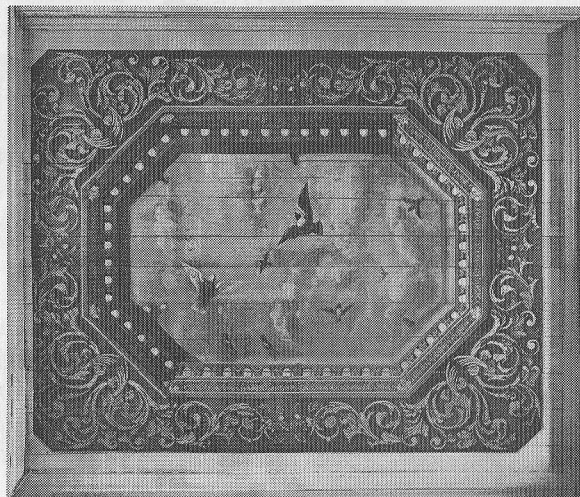
This survey is a joint venture of the Netherlands Institute for Art History (RKD) and the Netherlands Department for Conservation (RDMZ). The project's goal is to chart interiors paintings produced for secular public and private buildings in the Netherlands between 1600 and 1940. It encompasses painted wall hangings, wall paintings, and other substantial figurative paintings on ceilings, chimneys, and above doors on canvas, panel and stucco.

Two art historians and several photographers have been working on this project since September 2001. The results are being integrated in the documentation systems and databases of both the RKD and the RDMZ. A large proportion can already be consulted on the website of the RKD (under 'Databases', 'RKDimages').

This 'Survey of Decorative Interior Paintings' was made possible by grants of the 'VSBfonds', and the Netherlands Organisation for Scientific Research.

Registration:
www.rkd.nl, 'Actviteiten',
'Verwachte symposia'

Participation Fee: € 80,-
Students: € 40,-
(Registration for the two-day programme only)

Thursday June 22: Lecture-theatre Royal Library, The Hague

- 9.15-10.00 Registration
10.00-10.05 Welcome, Prof.dr Rudi Ekkart (Director of the Netherlands Institute for Art History)
10.05-10.20 Introduction to the Conference, Dr Eloy Koldewey (the Netherlands Department for Conservation)
10.20-10.50 Decorative Paintings in the Netherlands. An Overview
Drs. Richard Harmanni (the Netherlands Institute for Art History)
10.50-11.20 Wall and Ceiling Paintings in Private Houses and Castles in Saxony around 1600 and in the 17th Century. Dr Angelica Dülberg (Landesamt für Denkmalpflege Sachsen, Dresden, Germany)
11.20-11.50 The Palace of Nicodemus Tessin in Stockholm: the Painted Interior as Artistic Confession. Dr Martin Olin (Gotland University, Sweden)
11.50-12.15 Questions
12.15-13.45 Lunch
13.45-14.15 Giuseppe Mattia Borgnis (1701-1761) and his Work in England
Alastair Laing (National Trust, UK).
14.15-14.45 Die großen Leinwände in der Schweiz im letzten Drittel des 18. Jahr hunderts. Prof.dr Gaëtan Cassina (University of Lausanne, Switzerland)
14.45-15.15 Panoramic Wall Hangings: Hidden Relations between Nothnagel in Frankfurt and Zuber in Rixheim, Dr Bernard Jacque (Musée du Papier Peint, Rixheim, France)
15.15-15.30 Questions
15.30-16.00 Tea
16.00-16.30 Egypt on the Wall, or Egypt and Masonry
Eugène Warmenbol (Université Libre de Bruxelles, Belgium)
16.30-17.00 The Dutch Artist Dolf Henkes (1903-1989) and his Monumental Art: a Case Study of an Unique Preservation Project. Drs. Simone Vermaat (the Netherlands Institute for Cultural Heritage, Rijswijk)
17.00-17.20 Questions and Closing remarks

Friday June 23: Excursions in Amsterdam

Visits in small groups to at least five buildings with decorative interior paintings, most of which are normally not open to the public.

There will be four different routes: 16th & 17th century; 18th century; 19th century; 20th century.

Registration (conference participants only) will take place on June 22.

This excursion day will be concluded by a private reception in Keizersgracht 297, a private house with four rooms with painted wall hangings from the 18th and early 19th centuries.

Korstmossen en muurbloempjes

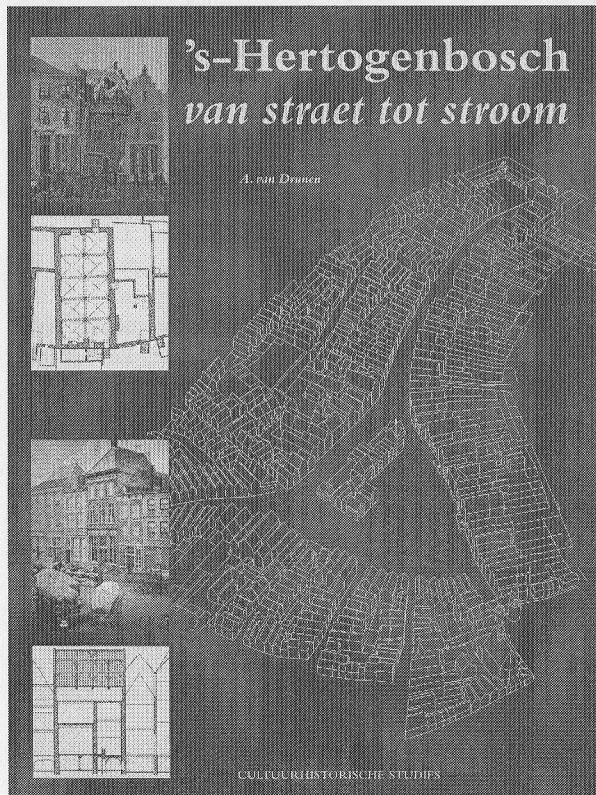
Architectuurgids Zwolle van 1900 tot nu, Waanders, Zwolle 2005.

M.F. Bams-Van de Staij i.s.m. K. Emmens, Drie middeleeuwse kapellen bij Zaltbommel, *In: Tussen de Voorn en Loevestein* ; 41(2005), nr. 126, p. 2-10.

Beelaerts van Blokland, W., Dumas, C. en H. Ronnes, *De kasteeltekeningen van Abraham Rademaker*, Waanders, Zwolle 2006.

Beenackers-Heeren, B.M.A. en T. Roelfsema, *Huisjes van zand – Het gebruik van gekleurde kalkzandsteen in Noord-Nederland van 1900 tot 1925*, Stichting Uitgeverij Philip Elchers, Groningen 2005.

Drunen, A. van, *'s-Hertogenbosch van straet tot stroom*, Waanders, Zwolle 2006.

Goudeau, J., *Nicolaus Goldmann (1611-1665) en de wiskundige architectuurwetenschap*, Stichting Uitgeverij Philip Elchers, Groningen 2005.

Hemert, R. van, *Houtconstructies, balklagen gebinten kapconstructies, handboek voor timmerlieden betrokken bij restauratie van monumenten*, Stichting Nationaal Restauratie Centrum, Amsterdam 2005.

Horsten, F.H., *Doorgaande wegen in Nederland, 16de tot 19de eeuw: een historische wegenatlas*, Aksant, Amsterdam 2005.

Hundertmark, H.F.G., Een verdwenen voorburch ontdekt, *Heeswijkse Katernen* [4], Heeswijk 2005.

Kroesen, J. E.A., Die tralyen voert choer : middeleeuwse koorafscheidingen in Holland, *In: Bulletin Stichting Oude Hollandse Kerken* ; (2005), nr. 61, p.3-29.

Lägers, H., *'Hertsteen en Cronement'. Hardstenen uit de zestiende en zeventiende eeuw*, Matrijs, Utrecht 2006.

Leutscher-Bosker, J. e.a. (red.), *Hervonden Stad 2005. Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen*, Stichting Monument & Materiaal/Gemeente Groningen (Dienst RO/EZ), Groningen 2005.

Noordegraaf, L. en C. Rogge (eds), *De Alkmaarse kapelkerk. Geschiedenis en restauratie*, Verloren, Hilversum 2005.

Papiertapeten: bestände, erhaltung und restaurierung, Michel Sandstein Verlag, Dresden 2005.

Rooksignalen van het boerenerf: stookhokken in Drenthe, Publique uitgevers, Emmen 2005.

Schiphorst, L., *'Een toevloed van werk, van noord en zuid' : de beginjaren van het Atelier Cuypers/Stoltzenberg Roermond 1852 - ca. 1865*, (Nijmeegse kunsthistorische studies ; 13), University Press Nijmegen, 2004.

Steenmeijer, G. , *Tot cieraet ende aensien deser stede: Arent van 's-Gravensande (ca. 1610-1662), architect en ingenieur*, Primavera, Leiden 2005.

Vermeulen, R. A. J., *Herleiding van de voetmatten in : de kunst hoe in Holland steen gevormd en met turf gebakken wordt*, Vermeulen, Voorburg 2005.

Vries, D. J. de, Ambachtelijk metselwerk, *Bulletin KNOB 2006-1/2*, Zutphen 2006, p. 2-14.

Redactie, kopij en donateurs

Redactie Nieuwsbrief:

Drs. A. Reinstra
(eindredactie en samenstelling),
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889,
Werk: Rijksdienst voor de Monu-
mentenzorg,
Postbus 1001, 3700 BA Zeist,
tel. 030-6983253

Mw. drs. M.E. Stades-Vischer,
Verlengde Slotlaan 91,
3707 CD Zeist,
tel. 030-6943610

Dr. ing. R. Stenvert,
Julianaweg 1,
3525 VA Utrecht,
tel. 030-2881597

Ir. W. Weve,
van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581 (thuis),

Redactieadres Nieuwsbrief:

A. Reinstra,
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889
email:
A.Reinstra@monumentenzorg.nl

Kopij/Reacties: voor 1 september
2006 te zenden naar bovenstaand
adres. De redactie houdt zich het
recht voor ingezonden stukken te
weigeren of in te korten (in overleg
met de auteur).

Donateurs: U kunt donateur wor-
den van de SBN door jaarlijks mini-
maal 15 Euro over te maken op
postgiro 273441 t.n.v. penningmees-
ter SBN te Almere. U wordt dan op
de hoogte gehouden van het doen en
laten van de stichting door middel
van de twee tot drie maal per jaar
verschijnende Nieuwsbrief.

Verantwoording foto's:

P. 1. Niagara II, A. Reinstra

P. 3. Janse in de Oude Kerk Amsterdam 18-10-2003, Arendie Herwig Kempers.

P. 27. Schulte bij de pensionering van Ab Warffemius, Rdmz, Chris Roderburg.

P. 40. Plafondschildering Stromarkt Deventer, Rdmz/RKD.

Op de omslag:

Korbeel met een aartsbisschop afkomstig uit het pand Warmoesstraat 145 te Amsterdam. Eén uit de serie van zeven keurvorsten en de keizer. Sinds 1905 in de collectie van het Rijksmuseum. Foto Ronald Glaudemans.